

Kako pomiriti (h)istorije?

Sarajevo, 21-24.03.2014.

Kako pomiriti (h)istorije?

Sarajevo, 21-24.03.2014.

CENTAR ZA NENASILNU AKCIJU

nenasilje.org

Ured u Sarajevu
Kranjčevićeva 33, 71000 Sarajevo, BiH
Tel: +387 33 260-875, 260-876
Fax: +387 33 260-875
cna.sarajevo@nenasilje.org

Ured u Beogradu
Čika Ljubina 6, 11000 Beograd, Srbija
Tel: +381 11 2637-603, 2637-661
Fax: +381 11 2637-603
cna.beograd@nenasilje.org

Seminar razmjene
"Kako pomiriti (h)istorije?"

Uredili:
Adnan Hasanbegović
Marijana Stojčić

Lektura:
Bojan Krivokapić

Fotografije:
Nedžad Horozović

Grafička obrada i prelom:
Davorka Turk
Ivana Franović

Naslovnica:
fotografija: Nenad Vukosavljević
obrada: Ivana Franović

avgust/ kolovoz 2014.

Centar za nenasilnu akciju je regionalna mirovna organizacija iz Sarajeva i Beograda. Radimo na izgradnji mira u regionu bivše Jugoslavije.

Seminar razmjene
Sarajevo, 21-24.03.2014.

“Kako pomiriti (h)istorije?”

Bosna i Hercegovina · Hrvatska · Srbija

Centar za nenasilnu akciju
Sarajevo/Beograd

Sadržaj

Uvod

7

Program

9

Povijesne interpretacije između politike povijesti, kulture pamćenja i demitolizacije povijesti

Uvodno izlaganje: Husnija Kamberović 10

Izvodi iz diskusije 14

Pogled na kulturu sjećanja i suočavanje s prošlošću kroz aspekte izgradnje mira. Iskustva i praksa CNA

Uvodno izlaganje: Adnan Hasanbegović 30

Izvodi iz diskusije 33

Pomirenje, mogućnosti i dileme - Izvodi iz diskusije 40

Prošlost koja ne prolazi - kao politički resurs

Uvodno izlaganje: Svjetlana Nedimović 45

Izvodi iz diskusije 50

Zajednički osvrt na seminar 62

Uvod

Seminar razmene „Kako pomiriti (h)istorije?“ održan je u Sarajevu 20-24. marta/ožujka 2014. godine, u organizaciji Centra za nenasilnu akciju (CNA) Beograd/Sarajevo. Ova publikacija je pokušaj da izlaganja i diskusije sa seminara približimo i drugim zainteresovanima.

Radeći dugo godina na izgradnji mira i susrećući se sa suprotstavljenim narativima o ratovima, želeli/e smo da otvorimo prostor za zajedničko promišljanje dominantne kulture sećanja na ovim prostorima i uticaja dominantnih politika sećanja na mirovni rad. Razmena sa istoričarima/kama nam se čini važnom baš zbog toga što su istorijske interpretacije često igrale važnu ulogu u raspirivanju sukoba i opravdavanju nasilja koje bi usledilo. Na drugoj strani, uprkos glasovima otpora (najčešće malobrojnim i nejakim) koji su dolazili (i dolaze) i od strane profesionalnih istoričara/ki, utisak je da, bar u javnom prostoru, jasnije određivanje akademske zajednice prema instrumentalizaciji istorije i njenoj zloupotrebi u političke svrhe ostaje nedovoljno vidljivo.

Na seminaru su učestvovali osobe iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, iz sfera mirovnog i građanskog aktivizma, umetnosti, istorije i srodnih društvenih nauka, i medija, koje imaju mogućnosti delovanja u javnom prostoru i kontekstu javnih politika na pitanjima relevantnim za kulturu sećanja i suočavanje s prošlošću. Sam seminar je obuhvatao tri tematske celine sa uvodnim izlaganjima dr Husnije Kamberovića „Povijesne interpretacije između politike povijesti, kulture pamćenja i demitologizacije povijesti“, Adnana Hasanbegovića „Pogled na kulturu sjećanja i suočavanje s prošlošću kroz aspekte izgradnje mira - Iskustva i praksa CNA“ i dr Svetlane Nedimović „Prošlost koja ne prolazi - kao politički resurs“. Ova izlaganja predstavljala su podsticaj za dinamične i intenzivne diskusije u kojima su se preplitale teorijske opovijedanja i lična iskustva, otvarale različite perspektive i delile dileme.

Uprkos razlikama koje nesumnjivo postoje u kontekstima zemalja regiona, u pristupu nedavnoj prošlosti u celom regionu dominiraju pojednostavljene etnonacionalističke mitološke matrice o borbi "Dobra" i "Zla", "nas" i "njih" i slika(e) nacionalnog mučeništva i ugroženosti. Deo istorije regiona je i istorija sukoba u kojima su pripadnici različitih grupa vodili ratove jedni protiv drugih. Takođe, region ima i istoriju poricanja, praćenu kreiranjem višestrukih (međusobno suprotstavljenih) istina koje najčešće nisu uključivale patnju onih Drugih. Uzimanje veoma različitih istorijskih tačaka za dokaz svoje viktimizacije i eliminisanje

perspektive drugog, rezultiralo je stvaranjem mnoštva "potpuno paralelnih para-realnosti"¹, a dominantna kultura sećanja najčešće odslikava ovakvo utemeljenje kolektivnih identiteta.

U ovim okvirima su se kretale diskusije koje su se najčešće nastavljale do duboko u noć i nakon završetka radnog dela seminara. Otvoreno je mnoštvo tema: od mogućnosti i ograničenja istorije kao nauke u traganju za modelom odnosa prema prošlosti koji bi bio kompleksniji i multiperspektivniji, preko pitanja instrumentalizacije istorije za legitimizovanje postojećih političkih praksi, specifičnostima i sličnostima ovih procesa na prostoru bivše Jugoslavije, do toga gde je prostor i koji su načini da se prošlost koristi za konstruisanje novih mreža značenja i važan resurs u transformaciji društva².

Na kraju, ali ne najmanje važno, još jednom velika zahvalnost na učešću: **Amri Čusto** (istoričarka, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo), **Aneti Lalić** (Srpsko narodno vijeće, Zagreb), **Edinu Ramuliću** (Udruženje Prijedorčanki „Izvor“, Prijedor), **Emiru Hodžiću** (Inicijativa „Jer me se tiče“, BiH), **dr Hrvoju Klasiću** (istoričar, Filozofski fakultet, Zagreb), **dr Husniju Kamberoviću** (istoričar, Institut za povijest, Filozofski fakultet, Sarajevo), **Ivi Pejakoviću** (Memorijalni muzej Spomen područja Jasenovac), **Milivoju Bešlinu** (istoričar, Novi Sad), **Miši Kapetanoviću** (Balkanski studiji, Univerzitet Ljubljana), **Nataši Govedarici** (dramaturškinja, Fondacija „Heartefact“, Beograd), **Nedžadu Novaliću** (istoričar, Sarajevo), **Randyju Puljek-Shank** (Mirovna Akademija, Sarajevo), **dr Svetlani Nedimović** (politikološkinja, urednica publikacije „Puls demokratije: Lice i naličje socijalne pravde u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo), **dr Srđanu Puhalu** (psiholog, Banjaluka), **Vesni Teršelić** (Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb), **Vladimiru Jevtiću** (istoričar, Bajina Bašta), **Vuku Bačanoviću** (novinar, BH Dani), **Žarki Radoji** (novinarka, Radio Slobodna Europa, Kontrapress) i **Katarini Kruhonji** (Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek). Hvala!

Adnan Hasanbegović, Davorka Turk, Marijana Stojčić i Nedžad Horozović

za CNA tim

Reference:

- Blagojević, Marina, *Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo*, Temida, Beograd, 2000
- Turk, Davorka, Seminar razmjene "Kako pomiriti (h)istorije?", <http://nenasilje.org/2014/seminar-razmjene-kako-pomiriti-historije-2/>, poslednji pristup 04. 07. 2014.

¹ Marina Blagojević, "Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo", Temida, 2, Beograd, 2000. str. 7.

² Za sažeti pregled diskusija, videti: Davorka Turk, Seminar razmjene "Kako pomiriti (h)istorije?", <http://nenasilje.org/2014/seminar-razmjene-kako-pomiriti-historije-2/>

Program

Petak 21.3.2014.

Povijesne interpretacije između politike povijesti, kulture pamćenja i demitologizacije povijesti

Uvodno izlaganje: dr Husnija Kamberović

Diskusija

Subota 22.3.2014.

Pogled na kulturu sjećanja i suočavanje s prošlošću kroz aspekte izgradnje mira; Iskustva i praksa CNA

Uvodno izlaganje: Adnan Hasanbegović

Pomirenje, mogućnosti i dileme - diskusija

Nedjelja 23.3.2014.

Prošlost koja ne prolazi - kao politički resurs

Uvodno izlaganje: dr Svjetlana Nedimović

Diskusija

Zajednički osvrt

Povijesne interpretacije između politike povijesti, kulture pamćenja i demitolizacije povijesti

Uvodno izlaganje: Husnija Kamberović

Da li istorija kao nauka treba uopće imati neku ulogu u procesu pomirenja u regiji? I kakvu ulogu? Pretpostavka od koje polazimo je da svi mi moramo raditi na građenju mira, i sudjelovati u procesu pomirenja. To je neka opća vrijednost. Međutim, proces pomirenja je jedna strana priče, a bavljenje istorijom kao naukom je druga strana priče. Dobar primjer za to je pitanje vezano za stogodišnjicu početka Prvog svjetskog rata, i ideje koje su postojale kod diplomatsa, naučnika i tako dalje, da se stogodišnjica ima obilježiti nizom manifestacija kojima se treba poslati poruka mira. Da li u tom procesu uključiti istoriju kao nauku i da li organizirati naučne skupove o tome, te da li naučne skupove, umjesto da ostanu tribina za otvoreni naučni dijalog, treba pretvoriti u neku tribinu koja treba da šalje poruke mira? Kako podržati ideju promoviranja mira, a sačuvati istoriju od uključivanja u neke trenutačne političke odnose, i organizirati makar jedan naučni skup koji neće biti opterećen potrebom da se sa njega šalju neke političke poruke? Pa čak ni poruka mira.

Naučne skupove organizirati autonomno od tih političkih ideja, i ako je moguće napraviti skup koji će biti otvorena tribina neopterećena trenutnim političkim kontekstom. Ako se želimo baviti historijom kao naukom, onda ne možemo interpretirati određene historijske događaje u kontekstu u kojem mi živimo, nego u kontekstu vremena u kojem su se ti događaji dešavali. Ako jednom pristanemo da istoriju interpretiramo u kontekstu suvremenih odnosa, onda lako možemo preći iz istorije u paraistoriju, i time bismo iznutra nagrizali sami identitet istorije kao nauke.

To ne znači da istoričari mogu biti izvan okruženja u kojemu žive, vremena u kojem živimo. Ali, mogu ostati vjerni svom pozivu i svjesni utjecaja okruženja i konteksta u kojem žive, jedino ako se drže nekih temeljnih principa naučnog rada. Odnosno ako postoji neka dobro osmišljena politika povijesti - šta je to i kako se može izgraditi, a da istovremeno ne guši istoriju kao nauku. To nije novo pitanje. Svaka politika povijesti koja podrazumijeva intervenciju države u interpretaciju povijesnih događaja loša je kako po društvo tako i po istoriju kao nauku. Danas bismo se mogli upitati: da li ta istorija treba biti u skladu s činjenicama, ili u skladu s interesima

moje države, zajednice i tako dalje. Odgovor koji iz iskustva možemo znati je da to pitanje nije dobro, da historičari ne mogu polaziti od tog pitanja. Moramo reći da ona mora biti u skladu s činjenicama, ne ni sa bilo kojom drugom potrebom. Pa bila ona i izgradnja mira. Izgradnja mira se mora odvijati tako da ne naruši identitet istorije kao nauke.

Stroga politika povijesti koja podrazumijeva državni utjecaj na interpretaciju povijesti i koja se pita da li treba biti u skladu s činjenicama, ili sa ideologijom i nekim drugim interesima, može završiti samo neuspjehom. Drugo pitanje koje se u tom kontekstu uloge istorije kao nauke u procesu pomirenja postavlja je pitanje kulture sjećanja. Pod kulturom sjećanja se može razumijevati jedino društvena konstrukcija pamćenja, odnosno način na koji se biraju pojedini događaji i ličnosti i preko interpretacije tih događaja ili uloge tih ličnosti u povijesti legitimiraju određeni politički projekti.

Tu pravim razliku između politike povijesti – pod čim podrazumijevam državnu intervenciju na interpretaciju povijesti kroz istoriografiju i ove kulture sjećanja koja je vrlo bliska politici povijesti, ali uključuje i niz drugih disciplina koje onda sudjeluju u tom procesu izgradnje kulture sjećanja, poput sociologije, politologije, kulturne antropologije i tako dalje. Drugim riječima, na koji način mi neke povjesne ličnosti i njihovo djelovanje nastojimo uzeti kao argument za političke projekte u kojima mi danas sudjelujemo, i na koji način mi kroz te ličnosti, njihove biografije, učitavamo neke procese, političke ideje u vremenu u kojemu mi živimo.

Treće pitanje koje je važno kada promišljamo ulogu historije u pomirenju se tiče historijskih mitova, koji nisu laž. Istoriski mitovi uvijek imaju dio istine, uzimaju iz istorije nešto što je jedan dio, a koji je istinit, a onda kroz druge konstrukcije izgrađuju mitove koje onda posredstvom drugih medija distribuiraju u društvu.

To su neka tri pitanja koja sam video kao važna polazišta u analizi uloge istorije kao nauke u procesu pomirenja – koliko ona uopće treba biti uključena u to kroz neku novu politiku povijesti, koliko istorija treba sudjelovati u tom procesu izgradnje kulture sjećanja, te koliko istorija kao nauka se može koristiti u tom procesu pomirenja, s obzirom na postajanje brojnih historijskih mitova, koji se onda distribuiraju, i kroz historiju, u ostatak društva.

Drugi dio se odnosi nastanje historiografije u postjugoslovenskim zemljama i koliko je u tim historiografijama prisutna povezanost između politike s jedne strane i historije s druge strane. Postoji niz primjera koji pokazuju kako se države i političke elite odnose prema izučavanju povijesti. Primjeri iz Hrvatske i Srbije su ti najupečatljiviji. Na primjer, u Hrvatskom saboru je izglasana Deklaracija o Domovinskom ratu i ona predstavlja oficijalni stav države o karakteru historijskih događaja. U Srbiji i Bosni i Hercegovini, parlamenti također donose neke rezolucije kojima ocjenjuju karakter nekih drugih istorijskih događaja, odluka ZAVNOBiH-a, ili AVNOJ-a. To pokazuje koliko države sudjeluju u postavljanju nekih okvira unutar kojih se historiografija mora kretati. To nije ništa drugo do jedna nova politika povijesti, kruta državna intervencija u

Ako se želimo baviti historijom kao naukom, onda ne možemo interpretirati određene historijske događaje u kontekstu u kojem mi živimo, nego u kontekstu vremena u kojem su se ti događaji dešavali. Ako jednom pristanemo da istoriju interpretiramo u kontekstu suvremenih odnosa, onda lako možemo preći iz istorije u paraistoriju, i time bismo iznutra nagrizali sami identitet istorije kao nauke.

interpretacije povijesti koja s obzirom na iskustva koja ranije imamo, ne može nikako završiti dobro.

Nije stvar ni države, ni sudova, da daju ocjene povijesnih događaja. Postavlja se pitanje, da li istoričari moraju slijediti ocjene koje je o nekim događajima izrekao tribunal u Hagu. Istoričari imaju pravo o tome diskutovati. Presude su samo jedan historijski izvor - sud ne može dati historijsku ocjenu. Može okarakterizirati nešto polazeći sa pozicija prava, ali šire ocjene ne moraju obavezivati historičare. Oni moraju zadržati neko svoje autonomno pravo da na temelju drugih izvora također interpretiraju te događaje, neovisno o porukama koje su sadržane u presudama.

Postoji i snažan utjecaj države na historiografiju i ta nova politika povijesti koja se izgrađuje kroz različite deklaracije, istoriji kao nauci ne može ništa dobro donijeti.

Drugo pitanje je pitanje revizije povijesti. O tome je i među historičarima bilo debata. Tu se ne podrazumijeva neki logičan put razvoja historije kao nauke, interpretacija koje proizlaze iz novih saznanja, već čistu reinterpretaciju koja je u skladu s dnevnom politikom. U Srbiji je taj slučaj revizije četničkog pokreta. U Hrvatskoj su te debate prilično oštре i ispada da su svi revisionisti, u ocjeni socijalističkog razdoblja ili razdoblja NDH. Svi jedni druge smatrali su revolucionima. U Bosni su se debate uglavnom odvijale oko pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta, uključujući postojanje države.

Još jedno pitanje koje je obilježje historiografija u postjugoslavenskim zemljama, je pitanje odnosa historiografije i povijesnih udžbenika. Čini se da su udžbenici najbolje sredstvo manipulacije. Tu postoji jedno principijelno pitanje: kakve su interpretacije istorije moguće u udžbenicima u vrijeme kada postoje različite interpretacije u historijskoj nauci? Ne postoji konsenzus o nekom događaju. Odgovor bi mogao biti da bi u udžbenike trebalo ugraditi barem ono uvjerenje koje zastupaju najveći autoriteti u historiografiji u tom razdoblju. Ali koje bi trebalo uključiti u udžbenike, kad imamo razlike u uvjerenjima o pojedinim razdobljima od ljudi koji su autoriteti na tom području? Ako postoje različite interpretacije u historiografiji, i ako autoriteti nailaze na osporavanja od onih koji pišu udžbenike? Kako pisati udžbenike, a što neće biti suprotno nekakvim dominantnim narativima u historiografiji? Istovremeno, s obzirom na značaj koji udžbenici imaju u građenju ili slanju neke historijske poruke - kako oko različitih pristupa u historiografiji (pa čak i u jednoj zemlji, istoj državi) napraviti neke konsenzuse vezane za udžbenike?

To su neka pitanja koja se meni čine važnim za početak razgovora o pitanju može li historija kao nauka imati ulogu u procesu pomirenja. Koliko jedna osmišljena politika povijesti može otvarati prostor za pomirenje, ali istovremeno ne zatvarati prostor za razvoj nauke? Na koji način možemo prevazilaziti neke razlike koje su prisutne i koje ne treba na silu isključivati?

Misljam da je tu važno raskrstiti s još jednim pitanjem - mi ponekad i preveliki značaj dajemo udžbenicima historije u građenju neke slike prošlosti. Čini mi se tu sliku puno više stvaraju neka druga polja, i da možda ne bi trebalo niti previše vremena trošiti na te velike debate, da ćemo kroz zajedničke udžbenike ili kroz neke usaglašene pristupe o interpretaciji u udžbenicima riješiti sva pitanja o našim odnosima u prošlosti.

Dogovaranje u nauci, u istoriografiji je promašena priča - u nauci nema dogovora. Eventualno se možemo dogovorati oko tema koje treba obrađivati, mjesta kad se neka pitanja trebaju otvoriti, ali dogovaranja, kao način prevazilaženja nekih različitih interpretacija prošlosti, ne

bi trebalo biti. Različite su interpretacije najviše prisutne u historiografiji Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Što se tiče drugih jugoslavenskih istoriografija, te razlike nisu toliko u fokusu. Prosto nikad ne bismo postigli ni oko kojeg problema u istoriografiji neki dogovor koji bi podrazumijevao mogućnost da se svi istoričari dogovore oko nekog događaja i da to plasiramo kao neki zajednički stav. Svaki dogovor bi podrazumijevao kompromis, a mislim da mjesa kompromisu nema u istoriografiji. Svaki kompromis bi podrazumijevao zanemarivanje nekih fundamentalnih istraživanja, i akcenat bi trebao biti na dogовору, a ne na dijalogu. A upravo na dijalogu treba inzistirati, na sučeljavanju argumenata. A ne na potrebi da se na osnovu nekih argumenata postigne neki dogovor koji bi bio prihvatljiv za sve.

Jedino bi se moglo raspravljati u polju pisanja udžbenika, ali i to ne bi bilo dogovaranje o tome na koji način bi se pojedini događaji ili procesi morali interpretirati, već samo oko toga šta bi trebalo, kao zajednički stav, ući u udžbenike. Ali ostaviti mogućnost različitih interpretacija. Mogućim mi se čini, ne rad na nekim zajedničkim udžbenicima, nego mogućnost otvaranja rasprave na način da pojedini udžbenici prolaze kritička čitanja istoričara iz drugih sredina. Nerealno bi bilo očekivati da imamo neke zajedničke udžbenike historije koji bi podrazumijevali naše zajedničke poglede na prošlost. Ali bi bilo moguće organizirati proces objavljivanja udžbenika. Na primjer, da udžbenici iz Srbije prolaze neko kritičko čitanje istoričara iz BiH, ili obratno. Pri čemu to ne bi podrazumijevalo inzistiranje na odbacivanju ili prihvatanju nekih interpretacija. Podrazumijevao bi prije svega jedan kolegijalni pristup koji bi na neki način potaknuo autore udžbenika da u svojoj interpretaciji razmisle o tome koliko je ta interpretacija koju oni plasiraju kroz udžbenike prihvatljiva za istoričare ili uopće druge sredine. Ta čitanja ne bi obavezivala po svaku cijenu autore udžbenika da prihvate sugestije ili kritike iz drugih sredina. Više bi mogla utjecati na to da imamo nešto umjerenije udžbenike i interpretacije pojedinih događaja iz istorije u udžbenicima.

Treće pitanje je da bismo morali prihvati činjenicu mogućih različitih interpretacija istorije i različitih narativa kao izraza neke vlastite, ali argumentirane interpretacije prošlosti. Jasna je stvar da možemo imati različite interpretacije, iako one imaju neke granice. Nisu moguće interpretacije koje nisu utemeljene ni na kakvoj argumentaciji. Različite interpretacije su ne samo moguće, već i poželjne. Kroz njih možemo učitati različita povijesna iskustva, a jasna je stvar da imamo potrebu priznati da su različita povijesna iskustva zapravo legitimna iskustva. Zašto ne prihvati činjenicu da imamo različita iskustva iz komunizma? I da ih možemo ugraditi u tekstove i u udžbenike. Od tog različitog iskustva ne bi trebalo bježati, već prihvati ili ih barem moramo uvažavati kao činjenicu. I onda razmisli kako grupe ili zajednice koja imaju različita iskustva približiti jedne drugima.

Kao mogućnost prevazilaženja i suočavanja s prošlosti jest institucionalna suradnja među pojedinim historijskim skupinama/zajednicama. Institucionalna suradnja pojedinih instituta, fakulteta na Balkanu je nužna. Potrebna je suradnja kroz institucije koje se time najviše bave. Nužna je kao model, put za to suočavanje s našom zajedničkom prošlošću. Ona podrazumijeva uvažavanje različitog pristupa i na neki način kroz dijalog otvarati mogućnost približavanja

Druge pitanje je pitanje revizije povijesti. O tome je i među historičarima bilo debata. Tu se ne podrazumijeva neki logičan put razvoja historije kao nauke, interpretacija koje proizlaze iz novih saznanja, već čistu reinterpretaciju koja je u skladu s dnevnom politikom.

stavova o nekim povjesnim događajima. U posljednjih dvadesetak godina bilo je nekih pokušaja da se ta suradnja odvija kroz dijaloge historičara Srbije i Hrvatske. Bilo je i pokušaja da se takav sličan dijalog otvori među historičarima u BiH. Ako nije moguće inzistirati na institucionalnoj suradnji, onda mora postojati barem ova lična, koja je puno razvijenija nego ova institucionalna. Ta privatna komunikacija je također vrlo važna.

Da li je uopće moguće doći do neke historijske istine koja bi se onda plasirala u društvo? Meni se čini da je to još uvijek neki ideal, ali ideal kojem treba ipak težiti. Iako je do absolutne istine u istoriji nemoguće doći. Moguće je raditi na tom traganju, uz moje uvjerenje da je priča o autonomiji istorije ipak moguća, i da je to jedini način, boriti se za tu autonomiju istorijske nauke i to nije samo iluzija, niti floskula. To je jedini način da se izborite za autonomiju vlastitog mišljenja.

Izvodi iz diskusije

VESNA: Što se tiče uloga političara i politike, stalno se iz političke sfere propisuje što bi mi trebali misliti o povijesti. Čini mi se jako važno ne precjenjivati značaj udžbenika. Samo mali dio onoga što djeci ostaje o povijesti dolazi iz udžbenika. Vrlo je snažan značaj usmene predaje u porodici i obitelji, i ono što čuju kao dominantne narative u javnom prostoru. A oni se oblikuju u dijalogu igrača u javnom prostoru. Tu je iznimno važna riječ političara/ki i svih onih koji govore u javnosti. Tu su jako važne naše intervencije. Kad se radi o uspostavljanju preuzimanja bilo kakve odgovornosti za zločine koji su počinjeni, mislim da treba reagirati, da je to jako važno. Naravno da povjesničarima treba prostor za racionalno-znanstveni rad. To je vrlo poželjno, ali nije odgovornost na njima za to što će biti dominantni narativ o ratu u javnom prostoru. Taj dominantni narativ se kreira. Povjesničari su jedan glas, sudovi drugi, muzeji tu igraju ulogu... Organizacije civilnog društva su, također, nekakav glas. Važno mi se čini i strateški govoriti o tome šta ćemo mi to raditi iz naših različitih perspektiva. I voljela bih da više govorimo iz perspektive ljudi koji nešto kažu u javnosti, a ne unutar naših znanstvenih, stručnih doprinosa.

SRĐAN: Na RTRS¹-u u 9 navečer, u *prime time* terminu, imate Deretića koji objašnjava čitavoj naciji kako je naučna istorija zapravo zavjera od Berlinskog kongresa na ovamo. Nije to više stvar istorije, to je stvar edukacije. On koristi tu emisiju da edukuje Srbe da ono što uče u školi nije tačno i da je to za njih katastrofalno. Niko u Republici Srpskoj od istoričara na to nije reagovao. Oni samo kažu kako je on budala, a on dobiva *prime time* na javnom servisu. Tu ja vidim posao istoričara.

SVJETLANA: Gledano sa pozicije filozofije i istorije nauke, ideja autonomije bilo koje nauke je opasna iluzija. Nije samo do istorije, niti istoričari sebi mogu priuštiti određenu dozu čistunstva. Bilo bi korisnije biti svjestan toga da nas istorija nauka uči da to nije moguće, pa otuda početi raditi. Govorilo se o utjecaju politike, ideologije, o uticaju države. Kad govorimo o politici i državi, ne zaboravimo da istorija nije samo stvar vladajućih elita, nego i uticaja zajednice na produkciju znanja. Što je šire od same politike. Kad se vraćam na ovaj uticaj države, nije

¹ Radio-televizija Republike Srpske

intervencija države samo u pisanju udžbenika, tu je i financiranje naučnih istraživanja, suptilniji mehanizmi intervencije države u produkciju znanja. Ako istoričari nisu svjesni toga da nije nužno da stoji komesar i diktira im u pero, u puno smo većoj opasnosti. Ima različitih načina, i neke smo zaboravili, jer smo se fokusirali ili na istoričare, novinare, političare ili porodicu. Zaboravili smo podsvjesno. Ta vrsta sadržaja se puno lakše prima, mlađim generacijama pogotovo. Drugi momenat je momenat prepričavanja. Ja ovdje najviše govorim o tinejdžerskoj populaciji – mi precjenjujemo uopšte značaj koji oni pridaju slici prošlosti i prošlosti kao takvoj. Oni se izlažu onim medijskim sadržajima kojima se žele izložiti. Ono što eventualno do njih dopire je porodica. Iako u toj dobi kontriraju roditeljima, pa ne bih precijenila ni uticaj porodice. Ono što se dešava jeste prepričavanje – narativi koji kruže u njihovoj generacijskoj zajednici. I nad time niti imamo niti bi možda trebali tražiti, kontrolu. Ali, moramo biti svjesni tih neformalnih kanala primanja i davanja informacija.

HRVOJE: Ono što mi, historičari znamo ili do čega dođemo, vi koristite u svom radu. Puno bitnije pitanje od onoga tko su autoriteti u historiji i historiografiji je tko su autoriteti u interpretaciji historije. U vrijeme kad smo mi išli u školu, autoriteti su bili: škola, nastavnik i udžbenik. Danas je to umjesto škole, javni prostor; umjesto nastavnika, pjevači, glumci i političari; umjesto udžbenika web portali, forumi i tako dalje. Udžbenici i obrazovni proces i njihovi utjecaji su daleko precjenjeni u formiraju stava o prošlosti. Obitelj, pod jedan; prepričavanja, pod dva... Sve može biti doprinos izgradnji mira i toleranciji. Ali, ono što nam nedostaje kad je riječ o obrazovnom procesu, je interdisciplinarnost i multiperspektivnost. Nama je naglasak na znanju, a strancima na Zapadu na vještinama. Oni dobijaju različite slike koje se nikada neće složiti, ali imaju priliku vidjeti različite slike. Mi smo društvo monologa. Nemamo dijaloga - svaki završava svađom. Problem je koliko ne možemo uvažiti ne tuđe mišljenje, već argumente. Kada izjavim da je rat u Hrvatskoj bio i građanski rat i nakon toga krenu salve napada na mene, ja studentima postavim pitanje: "Koliko vas misli da ja nisam u pravu?". Četvero digne ruku. Ja im kažem svoje argumente – definiciju građanskog rata, kronologiju događaja, tko, kako, šta... I pozovem ih da daju argumente. Nemaju. Znači, prihvatali ste moje argumente? Nismo. Zašto? Pod a) meni je moj tata rekao; b) ako je bio građanski rat, onda smo svi jednako krivi; c) ako je građanski rat, ne možemo naplatiti ratnu odštetu. A to su studenti treće godine povijesti. Oni i mi živimo u društvu koje nije spremno čuti i uvažiti činjenice. Tu je prostor o kojem moramo pričati. Ne o historijskoj nauci, tu se nikad nećemo slagati. Kako pristupiti onima koji su zatrovani? Meni studenti kažu – mi subotom idemo slušati srpski turbo folk, ali nedjeljom idemo protestirati protiv natpisa na cirilici, jer naši roditelji to od nas očekuju.

VUK: Živimo u društvu u kojem postoje razni interesi, pa onda odatle i novac, i ideologije... Stvari se namjerno puštaju u javnost. Mi ne možemo reći da naš svijet nije svijet sukoba i stalnoga rata. Nekad su to oružana, a nekad druga sredstva. S obzirom da su ratovi povezani sa raznim interesima, ideologije ih opravdavaju. Država kreira svoj ideološki aparat. Kad je u pitanju BiH, imamo nekakave tri subnacije i tri ideološka subaparata. Ta ideologija služi vladajućoj klasi, da bi i dalje mogla tu svoju naciju držati na okupu. Mi koji pokušavamo to analizirati smo slabi. Nemamo novac. Nemamo u svome vlasništvu novine i mnogo toga nedostaje kroz što možemo plasirati naše analize. Ne sumnjam u naučnost historije, ali ove floskule su daleko raširenije nego ono što je kvalitetno urađeno i stoji u naučnim časopisima i člancima. Koliko će ljudi otići u biblioteku po to? Imamo posla s vrlo perfidnim sistemom.

MIŠO: Čija je povijest, kome pripada? U razgovoru se odvojila povijest koja je javno

dobro i ona strukovna. Moj problem nije u toj naučnoj povijesti, nego me zanimaju ovi ljudi (muškarci većinom) koji se bave time, koje su njihove politike. Problem je da kada se povijest treba zapošljavati zarad nacionalnih nekih mitova, povjesničare kao grupu ne mrzi istrčati na televiziju. Ali kad treba napraviti neke afirmativne akcije za mir i mirovno djelovanje, onda imamo problem s objektivnošću nauke, standardima, protokolima i slične stvari. Meni je vaše učestvovanje danas ovdje vrlo vidljiv politički akt. Vi jeste tu u ulozi znanstvenika, ali ste i politički tu. I ne pričamo ovdje o nauci. Ne očekujem od naučnih skupova na kojima će se raspravljati na primjer, o ratu u Bosni, da sada djeluju mirovno, pa sakrivaju neke činjenice. Očekujem poštenje same struke. Ali stvarno mi fali većeg angažmana. Ta učestvovanja na televiziji jesu politički akt i jesu dio strukovne etike. Ovo me emotivno vrti na prvu godinu faksa na filozofiji u Banjaluci, kada smo se mi nadobudno sjetili da ćemo mi ići protiv nacionalizma. Jer je nacionalizma bilo svuda na fakultetu. Na svakom predavanju se pljuvalo po nekome. Onda smo mi smislili taj neki poster koji su iz Dekanata odmah skinuli. I onda su nas vodili na te duge i dosadne razgovore gdje su nam objašnjavali da politici nije mjesto na Univerzitetu. Ja sada isto to doživljavam, samo na nekom većem nivou - da kada treba zaposliti povjesničare da javno djeluju mirovno, onda nauci nije mjesto tu. I to je moj problem.

MILIVOJ: Pitanje za nas danas je hegemonija u istoriografiji i u javnom diskursu. Vratio bih se na Gramšijev pojam hegemonije u javnom prostoru. Komunisti su izgubili hegemoniju u istoriografiji već krajem šezdesetih godina. U Srbiji već od sedamdesetih godina teško da ste mogli da dođete na Univerzitet ili uđete u Akademiju nauka ako niste bili nacionalista. Postojali su za komuniste sveti periodi u istoriografiji: Kraljevina Jugoslavija, Drugi svetski rat i svakako, NOB. Sve ostalo su prepustili nacionalistima. U srpskoj istoriografiji hegemonija nacionalizma traje od sedamdesetih godina. Šta mi kao društvo, kao istoričari, aktivisti možemo da uradimo da nesumnjivu hegemoniju nacionalizma u svakoj oblasti, relativizujemo ili smanjimo? Govorimo

li o istoriografiji kao autonomnoj disciplini ili o istoričarima kao državnim serviserima? U Srbiji istoričari sebe uglavnom dobrovoljno stave u poziciju državnih servisera. Primer toga imamo sada oko Prvog svetskog rata, gde su se oni dobrovoljno najmili u državnu politiku "odbrane Srbije". Od 2000. godine u Srbiji je doneseno pet ili šest rezolucija i četiri zakonska akta koji nas, građane te zemlje, obavezuju na oktroisanu istorijsku istinu. Između ostalog, izjednačavanje četnika i partizana i pretvaranje četnika u antifašiste, pa zakon o rehabilitaciji, restituciji. I onda su tu nametnuta sliku istorije zapravo pokušali da zakuju sudovi kroz proces rehabilitacije. Svaka istoriografija je pluralna. I onaj njen racionalni deo u Srbiji je prosto ignorisao sve što se tiče i zakonskih akata i pravosuđa i njihovih odluka. Mi pišemo svoje rade. Borimo se, pre svega, racionalno. Ovde je pomenuto pitanje vrednosne neutralnosti – istoričar ne može biti neutralan, ali pitanje objektivnosti je nešto drugo. Podrazumeva da svaka interpretacija mora da proizlazi iz činjenica i raspoloživih istorijskih izvora. Neutralan nisam, ali objektivan jesam, jer poštujući metodološka pravila struke, svaka moja intrepretacija proizlazi iz činjenica i istorijskih izvora.

DAVORKA: Da, naravno da činjenice treba istraživati, ali jedna činjenica može imati sto tisuća interpretacija. Zavisi i iz kog ugla ćeš uzeti tu činjenicu, pa ćeš je intrepretirati. I ja mislim da udžbenicima pridajemo veliku pažnju, ali vi ste rekli - kako napraviti udžebnike koji neće biti suprotstavljeni narativi? U Bosni je to poseban problem, zato što imamo tri nacionalna narativa. Svaki od njih pretendira na vlastitu nacionalnu povijest. I oni su tako razvijani - da su uvijek u suprotnosti jedan s drugim. Do toga da jedan drugog pobijaju.

RANDY: Interesuje me ovo „nauka“. Šta to znači? Koliko ima prostora za dekonstrukciju same nauke i šta to znači?

ADNAN: Na tragu ove rasprave o autonomnosti i objektivnosti, i ovoga što je Mišo spomenuo, strukovne etike, ja tu vidim vezu s izgradnjom mira. Jasno mi je da istorija mora težiti tome da ne zatrjava činjenice, da proba sve da izvadi na stol i slaže u nekom svom idejnom pristupu. Vaš rad ima konzekvence za naša društva. Posebno u društвima kakva je Bosna, gdje historijski narativi i istoriografija formiraju identitetsku priču. Radeći na pomirenju susrećem se svakodnevno s tim da ljudi, živeći u tim naracijama, žive u strahovima, mržnji. A istorija im to kao nauka i fenomen u širem smislu gradi, te odnose. (...) Uvijek djelujemo u kontekstu. Historičari kao ljudi nose tu odgovornost za posljedicu svog rada - da neće zatrjavati činjenice na uštrb narušavanja izgradnje mira. Ne zato da bi se nešto prešutilo ili relativiziralo, već prosto moraju voditi računa i o toj dimenziji. A čini mi se da to nije slučaj. U našem javnom prostoru istorija se najčešće doživljava kao protivnik procesa izgradnje mira. Ili je ignorantska ili je prepreka. I to ne zato što govori o činjenicama, već zato što ih interpretira vrlo usko, etnički ili ideološki, klasno, kako god. U tom smislu, tragam tu negdje za dijalogom između mirovnjaštva i istorije. Imamo isti cilj, a istorija se tu pojavljuje kao alatka koja može pomoći.

EMIR: Imam problem s tim osnovnim pitanjem s kojim smo krenuli: istorija je jedan od osnovnih alata nacionalističkih, odnosno državnih aparata u huškanju i pravdanju oružanih sukoba. Dakle, nije neutralna - iskorištava se. Da li je moguće biti apolitičan istoričar u BiH, ako će vaš rad biti interpretiran za ovu ili onu ideologiju? Njena uloga jest edukacija, spoznanje, unapređenje društva i tu dolazimo do neke društvene odgovornosti. To pitanje jeste: šta je s društvenom odgovornošću u domenu nauke kao što je istorija? Gdje je tu društvena odgovornost?

SRĐAN: Nemam neku dilemu: kao naučnik, jesam objektivan i samim tim dosadan; to čitaju

naučnici; to se bazira na činjenicama. Ali kao čovjek, ja sam vrlo političan sa jasnim stavom. I tu ne vidim nikakav problem. Kao naučnik, mogu dobiti rezultate koji se meni ne sviđaju, ali ja se krećem u okviru tih rezultata. S aktivističke strane, važno je da ja kroz te rezultate dobijam autoritet u naučnom svijetu. A kroz nastupe, taj autoritet koji dobivam sa nekim znanjem, zvanjem, referencama, pokušavam da koristim da kreiram svijet kakav mislim da bi trebao biti. Kao naučnik, pokušavam nauku da iskoristim da se nametnem nekima koji nemaju pojma ni o istoriji, ni o psihologiji i kažu "hajde da ga čujemo da vidimo šta će i kako će reći". Jer možda će na taj način nekoga izbaciti iz centra u kome misli da se nalazi stabilno i da je on jedini ispravan. Svaki istoričar se nalazi u poziciji da nekoga potakne na razmišljanje. Poenta je da ih decentriraš. Ovo što smo se sastali - to je autistično, jer o ovome niko neće čuti. Nevladin sektor ima problem s PR-om, marketingom, dostupnošću do ljudi.

NEDŽAD H: Kontekst nužno djeluje na historičare, htjeli oni to ili ne. I kontekst u kojem nešto iznose ih uvlači u interakciju. Vezano za činjenice i interpretacije, čak i revizionizam, zalažem se za tu ideju, jer ostavlja prostora za multiperspektivnost gledanja na prošlost koja je meni neophodna. I to prije svega u smislu da se u moju sliku uključuju i slike prošlosti "neprijatelja". To mi je put ka uspostavi dijaloga i izgradnji mira. Zanimljivo mi je i kako se naučnici bave činjenicama i to da se dokazuju i preispituju i činjenice koje su usvojene na sudu. Sjetio sam se slike sa spomenika u Sanskom Mostu: tog i tog datuma, te i te godine, ovu džamiju su srušili komšije Srbi. Možemo da nazovemo da je to činjenica, šta ćemo s tim? S takvim činjenicama? Da ne govorim o onim činjenicama koje su „van razumne sumnje“, a ne mogu da se prihvate.

ANETA: Što se tiče obrazovanja, jasno da ne treba precjenjivati domete udžbenika. To nisu samo udžbenici povijesti, to su svi udžbenici. Recimo na nastavi hrvatskog, ako to učiteljica odabere, a odabiru, pogotovo u Istočnoj Slavoniji, u 6. razredu osnovne čitaju knjigu „Mali ratni dnevnik“ ili „Moj tata spava s anđelima“, gdje se „Za dom spremni“ često spominje. Dodatni problem sa obrazovanjem je što su tu pod rizikom djeca koja žele da uče. To nisu oni koji se educiraju na ulici, već oni koji mogu biti izvrsni. A pitanje je koja će to elita biti. Milivoj me potaknuo na razmišljanje o tome zašto su komunisti izgubili svoju hegemoniju. Meni se čini da je to zato što se nisu bavili stradanjem. Gledajući laički, to je kultura pobjede, dopustili su da se manipulira brojem žrtava. Druga indikacija je kada pogledate memorijale iz bivše države, onda pogledate Kamensko ili Petrovu Goru koji slave pobjedu, ili recimo Jadovno, koji je nikad dovršeni kompleks na kojem ništa ne možete naučiti. Upitno je koliko ste i u Jasenovcu u to vrijeme mogli naučiti. Imali ste fiziološku reakciju, ali zapravo niste učili. To je naslijede koje je dopušтало bujanje desničara, jer su se zapravo samo oni bavili stradanjem. Čini mi se da je ta manipulacija brojkama zapravo bila dopuštena.

EDIN: Što se tiče historičara i objektivnosti, nije dovoljno, da se samo držimo činjenica i izvora da bi neka interpretacija doista bila objektivna. Sanski Most ima jedno razvučeno platno i 781 ime Bošnjaka i Hrvata ubijenih u Sanskom Mostu '92-'95. I to jest činjenica, manje-više neosporna. Ali ono što nedostaje kao činjenica su imena 130 srpskih civila koji su također, ubijeni. Ukoliko se ravноправno ne uključe izvori druge strane o skoro svemu što se dešavalо (a uvijek imamo i drugu i treću stranu), nemamo tu objektivnost. I to jest najčešći problem na našim prostorima. Svaki historičar može izgraditi interpretaciju na dovoljnном broju činjenica kada se nešto želi dokazati. Opasno je u ovom javnom prostoru kada se samo ostavi tako da je i sudska presuda jedan od izvora. I onda reći „mi se ne mijesamo“. Vi ste se već umiješali. Ne bih pridavao tako malu ulogu i važnost tim udžbenicima koji ipak ostaju osnovni izvori.

Najviše djeca o historiji uče u školama. Ima djece koja ne provjeravaju i ne čitaju o tome na internetu. I u porodicama im se toliko ne interpretira ta istorija nego ipak najviše informacija dobijaju na tim časovima. Vaše kolege rade te udžbenike, vi edukujete te ljudе koji će biti glavni interpretatori te historije kada nas više ne bude. Vi ste već dobrano uključeni u to. Kakve su mogućnosti da se radi o formiranju nekih tijela, foruma, u okviru struke, koja bi reagovala, kad su u pitanju udžbenici ili bilo koja druga zloupotreba?

VUK: Nadovezao bih se na djela Milorada Ekmečića. Ima nekih podataka koje je on znao iznijeti u svojim djelima i kad se ozbiljno analizira, ne znam ko bi mogao ostati sa tim tipičnim nacionalističkim stavovima ako uzme u obzir te podatke. Sa druge strane, imamo Ekmečića, ideologa, duboko uvjerenog u svoju ideologiju da nacija jeste nešto vječno što se kreće kroz istoriju i da je sve što se radi za naciju opravdano. Pa se može manipulisati i lagati. On donekle razumije situaciju kakva jeste jer svjedočimo situaciji da države napadaju jedne druge. Ne iz nekog hira, već zbog jednog socio-ekonomskog sistema u kojem jedna država treba resurse i mora dominirati u odnosu na drugu. I on je ubijeden da svijet tako funkcioniše i da je to jedini mogući način. I da je ovaj svijet nemoguće promijeniti i bilo šta drugo uraditi. Oni se uklapaju u tu matricu i rade sve što treba unutar nje.

VESNA: Neke organizacije sigurno jesu vidljive. Mi kad istupimo ne može se dogoditi da nas ne objave. U situacijama koje su posebno osjetljive, mi bivamo izloženi prijetnjama. I tu nas političari i oni drugi koji govore u javnom prostoru, vrlo rijetko ili nikada ne podržavaju. Mi tu nastupamo kao glas razuma, kroz činjenice, ali osim toga vlada tišina. Mada živimo u zemlji u kojoj predsjednik, u odnosu na regionalne političare, i brine za civilne žrtve rata. Vidim trenutak zaokreta. SDP² je prvi puta ponovno položio vijenac na Tuđmanov grob 2006. Od 2000. godine do tada smo imali jedno vrijeme u kojem se povukla distanca od Tuđmanove politike zataškavanja zločina koji su se dogodili u Hrvatskoj i razvaljivanja BiH. Tu je prednjačio tadašnji predsjednik Mesić. Ponovno ističem tu veliku važnost političara, jer je imaju. Mi ne možemo uči ljudima u kuće, gdje oni govore o svojim sudjelovanjima u ratovima i političkim zatvorima. I više puta sam se uvjerala koliko je važna ta usmena predaja. Mi smo snimili više od 450 intervjuja koji pokrivaju razdoblje od dvadesetih godina prošlog stoljeća do danas. I naprsto smo čuli te narative koji se prenose kroz obitelj. Jako je važno to što ljudi čuju u porodici i kako je važno gdje je tko bio. Je li bio partizan? Je li bio zatvoren na Golom otoku? Jako je važno što se u familiji dogodilo. Puno više nego u dokumentima. Mi smo jedna kultura usmenog prijenosa. Vi ljudima možete pokazati knjige i knjige, i originalne dokumente i oni će reći: "Šta ćemo s tim činjenicama? Ja sam od dede čuo nešto drugo". Oni koji prenose poruku su političari. Meni je neshvaljiv taj zaokret SDP-a u Hrvatskoj. Onda su drugi političari to samo nastavili i sad svi polažu vijence. I tu smo gdje smo - imamo interpretaciju devedesetih iz Deklaracije o Domovinskom ratu i protiv toga je komplikirano ići. Naravno da je u medijima to što ćemo mi reći. Oni koji nas prate, to čitaju; oni drugi to ne čitaju. Čini se važnim ipak vidjeti kako na duge staze. Možda u kontekstu EU? Ni

U koliko se ravноправno ne uključe izvori druge strane o skoro svemu što se dešavalo, (a uvijek imamo i drugu i treću stranu), nemamo tu objektivnost. I to jest najčešći problem na našim prostorima. Svaki historičar može izgraditi interpretaciju na dovoljnom broju činjenica kada se nešto želi dokazati.

EU se nije suočila s prošlošću, oni isto nemaju snage za to. Da se malo poboljšaju međunarodni standardi prava na pravičan sudski postupak, istinu, naknadu štete, možda bi to povratno i naše zemlje malo više privelo u red. Za BiH, Srbiju i Crnu Goru je još uvijek šansa i ovaj proces pregovora s EU. (...) Tu je neka moguća prilika, ali je važno fokusirati se na to kako utjecati na ključne govornike. Doduše, prenositelji poruka u BiH možda nisu političari, jer su potpuno diskreditirani. Ako nekom zapališ zgradu u kojoj radi, mislim da si mu poslao jasnu poruku.

HRVOJE: Šta znači društvena odgovornost i zašto bi povjesničari bili nadljudi koji brinu o ravnoteži u svemiru? Svi stručnjaci koji se bave nečim su društveno odgovorni. Pa, da li su? Nisu. Pa, neće biti ni svi povjesničari odgovorni. Ili idealizirate ili niste shvatili ono što smo htjeli reći. Nije svaka činjenica zdravo za gotovo. Krucijalna je kritička analiza činjenica i izvora. To što je napisano na nekoj tabli nije samo za sebe činjenica, niti je to svaki dokument. Dokumenti se revidiraju. Postoji među nama povjesničarima onih koji su vrlo aktivni u javnosti. Mene ima svuda. Ima kolega koji smatraju da je to prostituiranje, da bi znanstvenik trebao pisati knjige i to je to. Ja se s time ne slažem. Moje bavljenje poviješću ne znači ništa ako će samo neki to pročitati. Mi se bavimo Titom, Pavelićem, četnicima i mi smo prisutni. Ono što je ključ je kako biti prisutniji? Kako ovu hegemoniju presjeći? Jedna moja serija je imala gledanost od u prosjeku, oko četristopadeset tisuća ljudi, a knjigu mi je kupilo tisuću ljudi. Prisutnost u medijima, serije, intervjui... I to se svelo na par nas koji reagiramo. Fali nam intelektualaca. I da vi budete vidljiviji. To što imate dobru namjeru je super, ali ako nije dignuto na višu razinu i ako su desničari vidljiviji deset puta, onda nešto nije u redu. Ovo što radimo očito nije dovoljno ili nismo zanimljivi kao neko ko se šeta u ustaškoj uniformi. Moramo naći način kako „zahaklati“ te mlade generacije. Ovo što radimo to nije to, naći ćemo se nas deset. Ostaju ovi koji čitaju forume i potpisuju i protiv cirilice i gej brakova i Srba. Mi, racionalni dio, mi koji želimo, iskoristite nas, iskoristite kao alat. Ali vi nađete sredstva kako će to biti jasnije prikazano u javnosti.

MILIVOJ: To je ta kontroverza koja se, čini se, javila ovde, između nas istoričara i aktivista. Čemu treba da služi istorijska nauka? Da li mi trebamo da služimo miru ili ne? Ako smo mi racionalni istoričari, a osnov nacionalizma je iracionalnost, romantizam, mi ćemo samim tim ići u susret mirovnom kontekstu. Takve će biti posledice našega rada, ali nemojte od nas očekivati da služimo bilo kojoj političkoj svrsi. Moj jedini cilj u nauci je razumevanje i spoznavanje prošlosti. Ako mene Hrvoje i Tvrko pozovu na skup o Hrvatskom proljeću 2011. godine i тамо radim hrvatsko-srpske odnose u vreme Hrvatskog proljeća, ja kao istoričar nemam stranu. Ja sam istoričar, oni su тамо neki Srbi, Hrvati, srpsko ili hrvatsko rukovodstvo, Tito... ja sam tu racionalan. Da li ja idem time u susret nekom mirovnom kontekstu? Verovatno da. I to je moj doprinos koji mogu da dam. Puno puta sam odbio novinare rečenicom: "Ja se time nisam bavio. Mogu da govorim o stvarima na kojima sam godinama radio".

SRĐAN: Dakle, ja da kažem da nisam istraživao da li su Srbi vredniji od Bošnjaka? I da takvu glupost ne komentarišem zato što sam psiholog?

VUK: Baza nacionalizma nije iracionalnost već novac i interes. Čak mislim da je vrlo racionalan.

HUSNIJA: Kao istoričari, mi nemamo pravo da gradimo bolju prošlost. Ni društvo nema koristi od građenja bolje prošlosti. Druga stvar koju treba naglasiti je to od čega smo pošli – da li je i kakva je uloga istorije u građenju mira? To nije prioritetni zadatak historije, ali mi, ljudi imamo potrebu da na tome radimo. Oko sudskih presuda, izvora i slično, mi nemamo pravo na selektivne pristupe. Zašto bismo jedne presude prihvatali, a druge ne? Zašto bismo

morali prihvati sudske presude kad je u pitanju genocid u Srebrenici, a ne moramo prihvati presudu koja govori da Srbija nije agresor na BiH? Jedna strana priče je kad mi kao ljudi djelujemo, a druga stvar kad se kao historičari, moramo suočiti s tim. Niko nema pravo tražiti od historičara da moraju uvažavati te presude kao nepobitne činjenice. Zašto to ne bi bili samo izvori? To su isto stvarali neki ljudi koji su došli do tih presuda. Ako pristanemo na taj pristup na opasnoj smo granici kad ćemo izgubiti pravo da razmišljamo, sami zauzimamo neke stavove na temelju nekih drugih činjenica. Jedno su uticaji države kad ona iskazuje neki interes za neka pitanja koja treba istraživati. I fondacije se na neki način finansiraju zato što neko ko stoji iza tih fondacija želi nešto saznati. Sasvim je logično da država ima neki interes da se neka pitanja iz istorije recimo, istraže. To je legitimno pitanje. Njemačka ima toliko fondacija i međunarodnih projekata koje finansira, zato što žele neka saznanja. To nije sporno. Sporno je kad taj državni interes pređe granicu i počne nametati interpretaciju historijskih događaja.

EMIR: Što se tiče saradnje institucija, kod nas su upravo institucije problem. Mi se svi ovdje slažemo s vama, ali kako doći do stepena da institucije mogu da surađuju? Pogotovo sa naučnicima koji su autonomni ili to žele biti. Kod nas su u stvari, institucije problem.

HUSNIJA: Nužna je borba ljudi unutar samih institucija za vlastitu autonomiju. U junu ćemo napraviti konferenciju oko stogodišnjice Prvog svjetskog rata. Od 2011. godine imali smo kontakte sa svim institutima u Beogradu i Zagrebu i to se čak, razvijalo u dobrom pravcu. Iz sva tri instituta iz Beograda su nam rekli da nemaju dovoljan broj ljudi koji se bave Prvim svjetskim ratom, ali da podržavaju ideju. I da ukoliko bude mogućnosti, njihovi historičari mogu u tome sudjelovati. Ali nemaju dovoljan broj stručnjaka i kao institucija, ne mogu ući u taj proces. To je djelovalo prilično korektno. Hrvatski institut za povijest je odlučio da zajedno pravimo tu konferenciju. Priključili su se i neki drugi instituti iz Evrope. I to je sve doista funkcionalo do jednog trenutka kad su se očito neki politički krugovi uključili u rad tih instituta i kad smo od te jedne normalne komunikacije, ušli u fazu konfrontacije. Uvjeren sam da se ta konfrontacija ne bi odvijala da nije bilo nekog miješanja političkih struktura, koje su se na proljeće 2013. sjetile da ne bi bilo dobro da se održi samo jedna konferencija u Sarajevu. Pogotovo što se na toj konferenciji „priprema atentat na Gavrila Principa“. (...) Institucionalna saradnja je moguća i nužna, ali je pitanje koliko su ljudi koji rade u tim institucijama, spremni na konfrontiranje i sa vlastitom političkom klasom i čuvanje svoje autonomije. Razočaravajuće je kad vidite da postoje instituti koji nisu spremni zadržati tu liniju, ali to nikako ne znači da od toga treba odustati. Postoje drugi mehanizmi i treba onda dati prednost privatnoj komunikaciji i saradnji, dok se ne stvore neke druge prepostavke za institucionalnu suradnju.

ADNAN: Podcrtao bih jednu dilemu - ljudi će se, kada nastupaju u ime institucija, čvrsto držati tih nekih normativa. Ali kada se nađu u jednom drugom relaksiranjem, privatnom okruženju, onda će možda postojati prostor za dijalog i transformaciju. Ili drugačiji način

To je ta kontroverza koja se, čini se, javila ovde, između nas istoričara i aktivista. Čemu treba da služi istorijska nauka? Da li mi trebamo da služimo miru ili ne? Ako smo mi racionalni istoričari, a osnov nacionalizma je iracionalnost, romantizam, mi ćemo samim tim ići u susret mirovnom kontekstu. Takve će biti posledice našega rada, ali nemojte od nas očekivati da služimo bilo kojoj političkoj svrsi.

pogleda na prošlost. Meni se čini da je da toga baš i nema, što je zabrinjavajuće. To je pitanje i meni i vama - zašto je to tako?

HRVOJE: Ovdje se radi o direktorima, ljudima koje postavlja država i koji ovise o toj državi. I te institucije ovise financijski o toj državi.

HUSNIJA: Postoji i jedna druga priča. Kad čovjek pokaže hrabrost da se suprotstavi državi, onda se tu može istrajati. Ja sam direktor instituta već dvanaest godina i nikad nisam imao nijednu političku podršku. Sa svakom vladom sam bio u sukobu. Jako je važno da ljudi pokažu neku hrabrost da se možete suprostaviti tim političkim elitama. Postoje i konfrontacije među tim političkim elitama i to treba iskoristiti.

SVJETLANA: S obzirom kako BiH izgleda, vi ste u suštini, u možda malo boljoj poziciji nego kolege iz susjedstva. Zato što su oni mnogo više posvađani između sebe, a vi dođete onako kao usputna ili kao kolateralna šteta ili korist. Institucionalno uređenje BiH ovdje pravi određeni manevarski prostor.

MIŠO: Mislim da je bitno naglasiti da se taj proces odvajanja države i instituta koji se bave historijom u kontekstu Zapadne Evrope dešavao nešto ranije. Onda kada naše istorije počnu da se bave fragmentarnijim pitanjima koja su više profesionalna, u smislu da zahtijevaju više nekih specifičnih vještina, onda će i ta saradnja ići brže nego sada kad se još uvijek bave „velikim“ nacionalnim pitanjem.

HRVOJE: Nisu instituti jedina mjesta, možda je tamo najmanje povjesničara. Naši instituti su još uvijek financirani od države i donekle je razumljivo da nekad starije kolege idu niz dlaku. Postoji čitav niz mogućnosti da se sudjeluje na raznim projektima, da institucije ni ne trebaju. Ja se ne sjećam kad sam sudjelovao u nečem institucionalnom. Sudjelujem u različitim projektima, koje prijavljujem raznim fondovima, gdje surađujem sa svojim kolegama. Ja sam radio u projektu *Euroclio*. Dolazili su deset godina svi odasvud. Teško smo nalazili ljudе, ali to je

problem deficitu kvalitetnih kadrova. Nije više toliko interdržavni problem, koliko intradržavni. Puno smo se više podijelili između sebe, nego što nas zanimaju „pročetnički“ povjesničari u Srbiji. Ovi koji vide granicu na Drini i ovi koji je vide u Virovitici i Sisku, bez problema sjede zajedno, jer imaju zajedničkog neprijatelja – komunizam, Jugoslaviju, Tita. Ta podjela nije po granicama. One su puno dublje u samom društvu i to ove ideološke koje su postale sada ključne. Ne više Hrvati, Srbi... Sve manje se i bavimo i slušamo druge. Uglavnom smo opterećeni vlastitim problemima. Nema problema sa suradnjom, mi puno surađujemo, ali na iste stvari gledamo dijametalno suprotno u samom, svom društvu. To je veći problem od naše suradnje. Što više novaca, ljudi surađuju sve bolje i bolje. Onda smo napravili projekt za zajednički udžbenik. Sve su platili stranci. I onda dolazite do države – kad smo došli na teren sa materijalom koji smo spremili za nastavnike, nitko živ nije htio koristiti, ni u Srbiji, ni u Hrvatskoj, ni u Bosni.

MARIJANA: Važno mi je ono što je danas u nekom trenutku pomenuo Husnija. O tome kako je uprkos različitim interpretacijama istih događaja, zadržao dobar odnos i prijateljstvo sa kolegom iz Beograda. U kontekstu izgradnje mira, važna je baš ta sposobnost da se uvaži druga interpretacija i obogaćivanje koje ona nosi. Bez obaveze da se ta interpretacija i prihvati. To mi se čini bitnom zajedničkom tačkom istorije kao nauke i izgradnje mira: spremnost da čujemo onog drugog, one interpretacije koje nam se često ne dopadaju, da uvažimo i koristimo to iskustvo koje može da bude vrlo različito. Ta sposobnost da uključimo različite interpretacije i da uprkos razlikama, zadržimo odnos poštovanja prema onom drugom. Obrazac odnosa prema "drugom" gde se taj "drugi" vidi kao "inferioran", "iracionalan", "u zabludi", "nedobronameran", reproducuje se u našim društвима sa različitih pozicija. Taj "drugi" "nekad može biti drugi etnički, ali i ideološki. U javnom prostoru postoji mnogo glasova, ali oni nemaju istu moć, niti isti resursi stoje iza njih. Ali ovde se vraćам na pitanje odgovornosti da se reaguje i koristi simbolička moć koju neko ima. Zaista ne treba srljati bez ikakvih podataka u komentare, ali kada jedan istoričar/ka kaže da je neka interpretacija događaja iz prošlosti po njegovim/njenim saznanjima, selektivna ili odstupa od činjenica, to jednostavno ima mnogo veći uticaj. Način na koji se danas kod nas konstruiše istorije više nisu otvorene laži, koliko selekcija i dekontekstualizacija različitih događaja iz prošlosti. S obzirom da živimo na prostorima gde postoji istorija sukoba i višestrukih viktimizacija, grupe uzimaju različite istorijske tačke i koriste ih za konstruisanje svog identiteta oko uloge žrtve. To onda više nije istorija u naučnom smislu, nego proces pretvaranja istorije u (najčešće) nacionalistički narativ. I tu reagovanje sa pozicije struke jeste jako važno.

ANETA: Mi, iz Srpskog narodnog vijeća smo objavili knjigu Ante Lešaje "Knjigocid - o uništavanju knjiga u Hrvatskoj tijekom 90-ih". Knjiga je plod dvadesetogodišnjeg napora Ante Lašaje da dokaže da je sustavno uništavana kulturna baština, odnosno dela bosansko-hercegovačkih i srpskih autora, knjige o marksizmu, knjige o NOB-u... Što se nas tiče, on je to i dokazao. Knjiga u Hrvatskoj, naravno, nije dobro primljena. Prečutana je. Međutim, šta se događa kad pokušamo da organizujemo promociju u Beogradu? Nudi nam se veliki broj udruženja izbjeglih koji hoće da organiziraju promociju. Mi u dogovoru sa autorom ipak, odlučujemo da svako može doći na promociju gdje god je ona, ali da ćemo promociju održati u Centru za kulturnu dekontaminaciju, kod Borke Pavićević. Tu nastaje nevjerojatan problem. Iz udruženja izbjeglih su oduševljeni što je takva knjiga izašla, doživljavaju nekakvo priznanje svoje patnje, ali njihov doživljaji Borke Pavićević su takvi, da bez obzira na sve, oni ne dolaze na tu promociju. Ne žele ni sa knjigom ništa više da imaju i poručuju nam formalnim i neformalnim kanalima, da nama nikada kod Borke Pavićević neće doći krajiški intelektualci. Svi smo mi

dakle, tu Srbji, teoretski ili kako god... Kada na promociji "Knjigocida" ne želimo da priču o knjigocidu vežemo isključivo za Hrvatsku, nego pokušavamo da navedemo ljudi da razgovor o fenomenima uništavanja kulturne baštine, povedu i u svojoj zemlji, dolazite do toga da se veoma iracionalno ponašaju zbog vrijednosnih utemeljenja.

IVO: Kad je u pitanju Jasenovac i Donja Gradina, na primjeru nas kustosa koji radimo i s jedne i s druge strane obale Save, privatna suradnja vrlo dobro funkcioniра. Institucionalna suradnja uopće ne postoji i dvije su komemoracije. Lakše je uspostaviti suradnju sa ljudima iz Srbije. Na okrugлом stolu "Broj žrtava logora Jasenovac" koji je prošle godine u Zagrebu organiziralo Srpsko narodno vijeće, bio je moj kolega Đorđe Mihovilović koji radi u *Spomen-području Jasenovac* i Dragan Cvetković, viši kustos Muzeja žrtava genocida iz Beograda. Kad se dođe do ove suradnje s dvije strane rijeke, tu su problemi. Prošle je godine potpisana sporazum s *Memorial de la Shoah* iz Pariza, institucijom koja se bavi i Drugim svjetskim ratom i genocidom uopće. Moja ravnateljica je dogovorila da bude pozvan i Milorad Bukva, direktor *Spomen-područja Donja Gradina* koje se nalazi na teritoriji BiH. Na tom susretu je bilo dosta ljudi iz Hrvatske i BiH. Sudjelovala je i Florance Hartman koja je bila glasnogovornica Haškog tužiteljstva. Ona je tamo prepoznala tog gospodina koji je direktor. Prvo se nije mogla sjetiti gdje, pa se ispostavilo da je on svjedočio na Haškom sudu kao svjedok obrane, na suđenju Stanislavu Galiću. Stanislav Galić je osuđen na doživotnu kaznu za slučaj opsade Sarajeva. Bukva je za vrijeme rata bio dio vojno-obavještajne službe na području Sarajeva. Mi smo ga predložili za sudjelovanje u seminaru, ali nismo znali za taj podatak.

NEDŽAD H: Ja sam isto bio fasciniran razinom saradnje koju ti kustosi imaju. A kad dođete tamo, kad vidite kako ti memorijalni centri, jedan pored drugog izgledaju, poruke koje isključuju drugu viziju i interpretaciju toga šta se desilo na tim prostorima... Ta prekogranična saradnja (i tu ne mislim samo administrativne granice) jeste izvor nečega što ostavlja prostor za dijalog. Ne u smislu težnje dogovora uz kompromise, već onaj u kojem ćemo uključujući vizije, slike i interpretacije drugih, preispitivati vlastite. Ako dođemo do toga da one budu promijenjene, ne moramo to nužno zvati kompromisom, već procesom učenja koji je potreban svim našim društвимa kada je prošlost u pitanju. (...) Istorici su dio društva koje je takvo kakvo jeste - polarizano, podijeljeno. I prosto bježanje negdje drugdje nije put. Nošenje sa tim i odgovornost je put. U tom smislu, istoriju i istoriografiju vidim kao nešto što može u jednom trenutku ili na jednom mjestu, da doprinosi procesu izgradnje mira. A u isto vrijeme, može da nosi i elemente razgradnje mira. (...) Kada je u pitanju institucionalna saradnja, mi već više od 10 godina radimo sa bivšim vojnicima, veteranima i ponekad sa ljudima koji su na visokim položajima u udruženjima veterana. Ja ne mogu da zamislim instituciju na našim prostorima koja je više podložna i više pod uticajem države, nego neko udruženje demobilisanih boraca. Mi smo ipak na neki način, kroz individualni kontakt, uspjeli da ostvarimo saradnju i sa tim ljudima. Ponekad i sa tim institucijama, a ponekad i međusobnu saradnju između tih institucija. Nismo išli s tim ciljem, nego smo krenuli sa tim da pokušamo da sarađujemo sa tim ljudima bez obzira što su bili učesnici rata. Vidjeli smo potencijal u tome da oni kao učesnici rata mogu da doprinesu procesu izgradnje mira.

VESNA: Krenula bih u drugom smjeru. Čini se važnim pogledati one vidljive programe suradnje koji su imali potencijal. Recimo, izložba „Jugoslavija od početka do kraja“ koja je trebala putovati u Zagreb, ali nije. Konkretni izložbeni postavi ako se spremaju od strane kustoskih timova koji su iz različitih država, imaju veliki potencijal poticanja javne rasprave. U

kulturi sjećanja nitko ne može imati ulogu kakvu imaju muzeji, pa i neke spomen-sobe. Imamo tanku infrastrukturu institucija koje uopće izlažu nešto iz prošlosti, ili komprimiraju muzejski postav s umjetničkim instalacijama. Pošto dolazim iz organizacije koja prati i pravosuđe u onom dijelu koji radi na ratnim zločinima, i princip nam je kritična podrška pravosuđu, mi smo dosta energije uložili u pravosuđe. A mislim da sad nešto slično trebamo raditi sa muzejima i umjetničkim institucijama. I da puno energije trebamo ulagati u to da projekti budu što više međunarodni – kako u postjugoslavenskom prostoru, tako i na evropskoj razini. To se sad događa u filmskoj industriji – nema para, idu koprodukcije i surađuje se. Promovirani su „Krugovi”, „Obrana i zaštita”... „Krugovi” se gledaju i iako se fimovi sigurno gledaju više, vjerujem da su dokumentarne serije nešto što ima veliki potencijal. Dugoročno gledajući, energiju treba uložiti u izložbe i muzejske postave i tu trebamo naći načine bolje suradnje između institucija i organizacija civilnog društva. Ne treba gubiti iz vida koliko su važne institucije. Grupa koja radi posljednje dvije godine na novom postavu tzv. jugoslavenskog paviljona u Auschwitzu koju je okupio UNESCO, okupila se oko zajedničkog postava. Sad je pitanje hoće li naše države dati pare za to. Važno je da se ta stručna grupa zapravo usuglasila i osmislili su postav. Kao što je osmišljena i izložba „Jugoslavija od početka do kraja”. U Hrvatskoj se dosta govorilo o toj izložbi mada je postavljena samo u Beogradu. Primjetilo se da ona postoji. U to se isplati investirati.

AMRA: Postoji komunikacija i saradnja na različitim nivoima. Ali kako dalje? Na koji način kanalizati druge vrste medija? Pitanje je širenja publike i koliko izolirano sami sebe sagledavamo. Tu postoje druge mogućnosti i potencijali rada na terenu. Koliko su realno historičari uključeni u rad civilnih organizacija koje rade sa ljudima na terenu? U BiH postoji određeni paradoks – mogućnost za šire djelovanje nudi i nefunkcioniranje države i sistema. To što, na primjer, *Historijski muzej BiH* nije „ničiji” ostavilo je određeni prostor da se prezentiraju muzejski sadržaji potpuno autonomno. Dakle, postoji neki potencijal koji se možda može iskoristiti na neki način, za širenje ovoga o čemu razgovaramo.

SVJETLANA: Kako pomiriti politike? Čini mi se da je tako trebalo početi. Vraćamo se na to da je ključan politički okvir, bilo da je državni ili je država posredovana strankama. Ovo su suviše ozbiljne stvari da bi se svele na to da interpersonalna komunikacija daje rezultate. Bojim se da smo tu negdje već unazad dvadeset godina da se razumijemo preko kafe, ali da su javne politke sasvim drugačije. Moje iznenađujuće spoznaje unazad nekoliko mjeseci su da uopšte nije sporno da li su ljudi za izgradnju mira ili nisu, već to da taj mir mora biti takav da ni na kakav način ne zadire u društvene odnose, finansijske tokove i nekakvu političku matricu. Ako ni na koji način mir ne ugrožava određeni status, dogovoriće se i udruge vetrana i boraca, i ovi i oni. Za izgradnju mira je onda bitno razmišljati o tome šta se čuva kroz ove narative. Je li to neka slika prošlosti ili slika sadašnjosti koja se tako očajnički brani? A kojoj onda prošlost usput posluži, pa joj posluže i neki historičari. Što se tiče zatvorenosti, hermetičnosti nauke ili civilnog sektora, to je puno širi problem nego što je region. O problemu nemogućnosti akademiske

Konkretni izložbeni postavi
Kako se spremaju od strane
kustoskih timova koji su iz različitih
država, imaju veliki potencijal
poticanja javne rasprave. U kulturi
sjećanja nitko ne može imati
ulogu kakvu imaju muzeji, pa i
neke spomen-sobe. Imamo tanku
infrastrukturu institucija koje
uopće izlažu nešto iz prošlosti, ili
komprimiraju muzejski postav s
umjetničkim instalacijama.

zajednice da komunicira sa društvenom zbiljom, govor se već deset, petnaest godina. Samo što nisu ponuđena rješenja. Ili se svodi na reakcije ljudi iz akademske zajednice, pa je to dovelo do toga da ljudi reaguju na sve i svašta. Što se tiče zatvorenosti nevladinog sektora, ta priča istinski sada i počinje zbog nekih širih društvenih pokreta. Jer se ispostavlja da imamo nekoliko segmenata u društvu i da ih nikako ne možemo povezati. Ne mislim da je to isključivo do nevladinog sektora, iako ima i tu problema u konceptualizaciji tog segmenta. Mi nismo van nekih širih procesa i tek su otvorena ta pitanja. Ni blizu nismo odgovora kako doprijeti do javnosti i objasniti im da vjeruju u pogrešne stvari i da su iracionalni. To se neće desiti i ne bi ni trebalo. To više nije pitanje društvenog utjecaja, već govorimo o rubnom području društvenog inžinjeringa što je jako opasna stvar. Ja počinjem da vjerujem u trenutke i sticaj okolnosti. Pitanje je šta kad se ti momenti dese. Da li smo kad taj trenutak dođe, mi osposobljeni kroz prethodni rad da ga iskoristimo.

VUK: Da se vratimo opet na pitanje autonomnosti. Nije ovo sistem čija je totalitarnost poput Sjeverne Koreje ili nacističke Njemačke. Malo se drugačije manifestuje. Ovaj sistem će pustiti ljude ili institute da rade. Ali, kao što vidimo iz reakcija ljudi na ovim protestima, dominantna ideologija je i dalje nacionalistička. I ona je svuda. Stvar je u tome da sistem pušta ono što mu je bezopasno. To smo mi. Mi ovdje smo potpuno bezopasni. Nema razloga da nas neko progoni, jer bi nas to ojačalo. Ono što smatram da je jedino rješenje jeste boriti se za vlast.

NATAŠA: Zanimljiv mi je odnos umetnosti i istorije, i istorijske činjenice u umetničkoj obradi. Sarajevo Film Festival je isto značajan sa svojim koproducijskim marketom. U poslednjoj deceniji dokumentarni teatar postaje važan i zanimljiv prostor za interpretiranje istorijskih činjenica, a naročito za usmene istorije. Ima drugu vrstu snage, mogućnost da saopšti činjenicu i da na jedan način emotivno angažuje publiku, pa je i utisak koji se poneće značajno dublji i trajniji. Postoji čitava plejada novih autora. U dokumentarnom teatru imate intimne isповesti ili lična viđenja onoga što se dogodilo.

HRVOJE: Odlični smo u postavljanju dijagnoza i dobro detektiramo probleme, ali i dalje izostaju rješenja. Obično to krene s različitih strana i složimo se. Evo recimo, ovo naše – mali krugovi ljudi, članci, dokumentarni,igrani filmovi, različiti modeli kazališta, muzeja... Sve je to već prisutno, ali i dalje nije to to. Kazalište je zanimljivo, ali to je ipak elitizam. Događaji koji su namijenjeni uskom krugu ljudi. I dalje imamo problem kako da ono čime se mi svi bavimo ne bude namjenjeno uskom krugu ljudi. Kako da razdrmamo taj nekakav mainstream koji je ideološki i politički podijeljen? Stalno imam osjećaj da je većina puno normalnija od onoga što čujemo u javnosti. Da je manjina glasna, radikalna i agresivna, ali je ipak manjina. Što pokazuju i rezultati na izborima najekstremnijih stranaka. I dalje mi ostaje pitanje kako uskladiti ono čime se svi ovdje bavimo sa cilnjim skupinama. Kako da to uskladimo i da opet ne dijagnosticiramo, jer smo predugo u ovome.

SRĐAN: Ja sam shvatio ovdje da racionalni istoričari neće da idu po svaku cijenu u zatvor, ali bi da ih narod sluša. Neće da izgube tu neku auru svoje naučnosti, ali isto narod neće da čita stručne časopise i njihove knjige. To je taj zid do kojeg mi dolazimo. Prva stvar koja je meni pala na pamet jeste zašto ne govorimo o internetu kao jednom mediju koji ne poznae vrijeme i mjesto. Zašto istoričari ne odgovaraju na aktuelne teme na jedan pristupačan način da i ja, kao neko ko nije istoričar mogu da razumijem? Nama ovdje ne trebaju istoričari, oni su svoje rekli. Nego nam trebaju stručnjaci za odnose sa javnošću, za marketing...

EDIN: Mislim da jeste ključno pitanje kako odgovoriti nacionalističkom narativu. Primjer

Mrakovice. Sada se pokušava napraviti da to bude mjesto stradanja Srba u 20. vijeku. Znali su okupiti na dan godišnjice i po petnaest hiljada učenika iz različitih dijelova RS-a. Što je više nego što je nevladin sektor okupio svih ovih godina. To nije usamljen primjer. Imamo to i u Bužimu. Drže se historijski časovi u kojima srpski nacionalisti, historičari, pjesnici, drže različite govore. Knjige utisaka su pune mržnje. Kako parirati tome, organizaciji gdje učestvuju javna prevozna poduzeća, direktori škola? To je jedan veliki logistički poduhvat, da se okupi tako veliki broj mladih ljudi i da im se to servira. Kako da u nekoj bližoj budućnosti odgovorimo na to?

HUSNIJA: Važno je shvatiti da nema nekih jednostavnih recepata i rješenja. U pitanju je proces koji će dugo trajati i historija kao nauka je samo jedan segment u tome. Trebalo bi ići više ka tome kako pomiriti naše politike, a ne historije. Čini se da su politike veći problem nego naše historije. Ono što historičari mogu učiniti je da ne smiju graditi bolju prošlost. Jedino takvim nastojanjem možemo steći neka normalna iskustva. I na temelju toga graditi neke mostove i osmišljavati budućnost. Šta ćemo dobiti time da tvrdimo da nije bilo stradanja Srba u Sarajevu? Dobit ćemo samo ako idemo u istraživanje tog stradanja. Možemo otvoriti mogućnost da vidimo šta se desilo i s tim ići dalje. Historija je samo jedan segment u tom procesu pomirenja.

VLADIMIR: Danas smo govorili na neka dva nivoa. Uslovno rečeno, na nacionalnim nivoima potrebna je saradnja među tim državama. Takođe, posvetili smo vreme odnosu istorije i javnosti, odnosno potrebi da istoričari učestvuju u javnom životu. Istoričari bi trebali da se javljaju po raznim temama. Povodom 17. marta smo u Srbiji dobili cirkular o desetogodišnjici nasilja na Kosovu, u kojem je stradao jedan broj Srba i verskih objakata. Pismo glasi otprilike ovako: srpsko-albanski odnosi oduvek su bili loši; oduvek su Albanci terorisali Srbe na Kosovu; periodi mira nikad nisu postojali... Govori se o srpskom životnom prostoru. To je došlo do svih osnovnih i srednjih škola. U situacijama kad imate takve stvari sa nivoa države, ljudi treba da se jave i reaguju. Ne moraju ni biti ljudi iz struke. Sa druge strane, potrebna je hrabrost ljudi u institutima i na fakultetima. Čovek od integriteta bi trebao reagovati, čak i ako se suočava sa posledicama. Danas imamo tu šizofrenu situaciju da ljudi kada lično razgovaraju pokazuju jednu stranu, a onda kada se vrati u institucije kriju taj svoj deo života i ličnosti.

RANDY: Nisam siguran oko potrebe za boljim PR strategijama. S jedne strane, kako spakovati i prezentirati poruku da bi bolje došla do ljudi. S druge, PR može na neki način biti i pojednostavljenje. To je moja dilema. Da li je potreban PR ili nove vrste akcije i komunikacije s ljudima?

VESNA: Kako organizirati više relevantnih javnih događaja dijaloškog tipa? Danas je u Vukovaru „SVI MI – za Hrvatsku svih nas“, rasprava oko cirilice. Ljudi su došli i ima jako puno pitanja. Na prosječno jedan dijaloški događaj u Vukovaru dolaze svi akteri. Kako organizirati

Uopšte nije sporno da li su ljudi za izgradnju mira ili nisu, već to da taj mir mora biti takav da ni na kakav način ne zadire u društvene odnose, finansijske tokove i nekakvu političku matricu. Ako ni na koji način mir ne ugrožava određeni status, dogovoriće se i udruge vetrana i boraca, i ovi i oni. Za izgradnju mira je onda bitno razmišljati o tome šta se čuva kroz ove narative. Je li to neka slika prošlosti ili slika sadašnjosti koja se tako očajnički brani? A kojoj onda prošlost usput posluži, pa joj posluže i neki istoričari.

više tih događaja, jer to treba i izdržati. Kad imate dijalog, šta raditi s mržnjom koja se isto tamo prospere? Veliko pitanje je i stalno susretanje s ogromnom količinom mržnje. Ne samo što se ta mržnja baca na nas, nego što njih ta mržnja ždere. Ogroman društveni potencijal se gubi. Kako staviti ogledalo ljudima? Oni godinama ginu u mržnji i to je sve gore. Nije problem u dijalogu s nekim ko misli drugačije. Nije meni cilj da oni misle poput mene, ali bih da baš ne poginu od te mržnje.

EMIR: U BiH smo absolutna manjina u situaciji u kojoj se nacionalizam kanališe da bi ostali određeni tajkuni na vlasti. Problem jeste politička struktura, unutar te matrice smo manjina i ostat čemo manjina. I nećemo doći do te katarze za kojom žudimo. To se neće samo od sebe desiti. U smislu tog PR-a, zaboravili smo populizam – ono što koriste političari naveliko. Mi smo u sferama intelektualnog diskursa, ali to ostaje analitički pristup koji ne ide u narod. Oni nas ne čuju. Mi razgovaramo na ovom nivou i nismo više interesantni da nas neko napadne. Drže nas kao sjenu demokratije. Mi smo nemoćni da dođemo do narodnih masa, da im ponudimo nešto, neko bolje sutra, ali da se ne napada njihov sav okvir vjerovanja i identiteta. Potrebna je borba na svim frontovima. Reći na populistički način ljudima da usmjere tu mržnju na one koji ih iskorištavaju. Na primjer, kada bivši veteran na protestima u Banjaluci izade i u jednoj rečenici kaže sve: "Dok smo mi pucali, oni su se bogatili". I narod ga razumije.

NEDŽAD N: Mislim da imamo pogrešna tri historičara ovdje, jer oni rade ono što bi se trebalo raditi - izlaze u javnost, oglašavaju se. Mislim da su i u tom akademskom krugu, oni manjina. Nismo se dotakli toga, kako ovaj krug ljudi i kritiku historiografije spustiti da dopiru više do običnih ljudi. Još jedna od neiskorištenih mogućnosti su dokumentarci, internet, video igrice... U BiH nemamo nijedan popularni naučno-historijski časopis. Mislim da se na tim poljima može nešto više uraditi. Ne možemo očekivati da se historičari bave svim dnevopolitičkim dešavanjima, ali mislim da je bitno da se očituju po bitnim pitanjima. I da je potrebno uključivanje nekih mlađih generacija koje će aktivnije i slobodnije učestvovati u nekim akcijama i u medijima. Kad god mi odbijemo da popunimo taj javni prostor, neko drugi će ga sigurno popuniti.

MARIJANA: Važno mi je da i samu sebe podsećam da je to zapravo proces. Na koji način i ja, i u istraživačkom smislu i aktivističkom smislu, doprinosim razvijanju dijaloga? Ili reproducujem iste te nasilne obrasce "superiorni/inferiorni", "ja kao prosvećena/neko drugi u zabludi"? Važan deo tog procesa je i komunikacija sa akademskim zajednicom i osvetljavanje tih "slepih mrlja". "Mi se svi slažemo i nešto malo nam fali i sve ćemo rešiti". Međutim, uvek mi je pitanje šta mi podrazumevamo, oko kojih stvari i vrednosti se mi zapravoslažemo. Uvredim se kad čujem "populizam". Važan deo izgradnje mira mi je poštovanje drugih, a deo populističkog obrasca je zapravo manipulacija. To meni onda, nema veze s transformacijom društva koja bi trebalo da sadrži i transformaciju kulturnih obrazaca koji opravdavaju i podržavaju nasilje, i transformaciju struktura koje ga stalno obnavljaju. To je ono kako ja doživljavam šta bi izgradnja mira trebalo da bude.

AMRA: Pitanje koje mi стоји jest neko univerzalno pitanje – šta je to historija, uloga historičara, koja su to i očekivanja, da li su ta očekivanja prevelika, kakva bi trebala biti u postkonfliktnim društвima? Meni se čini da historičari nemaju previše opcija za djelovanje koje bi bilo blisko široj publici osim istinskog naučnog djelovanja u svom polju istraživanja.

ANETA: Ne mogu Vesnu i Hrvoje da odgovaraju na sve „ustaške nestašluge“ i performanse. To je preveliki broj događanja, publikacija koje su grubo revizionističke. Nedavno se oglasila

JUSP Jasenovac³ oko Šimunićevog ispada i direktorica je dobila metak u mailu. Vlast se ni na kakav način nije na to obratila, ostavljaju ove ljudi na čistini. Vrlo su ranjivi.

NEDŽAD H: Na tragu onoga što sam danas čuo da prošlost ne treba da bude bolja, ja mislim da što nam je gora prošlost i što smo više toga svjesni, to može da bude potencijal da iz toga više naučimo. Dobar poticaj da preispitujemo sve one stvari koje su mogle dovesti do toga. Dobio sam potvrdu da i naučno bavljenje historijom podliježe tome i da je i to neka vrsta interpretacije činjenica i svega što se desilo. Tu mi ostaje dilema. Nemam problem s tim, i ja interpretiram - i u radu i kao ljudsko biće. Ono što mi je pitanje u mom društvenom angažmanu su granice do kojih smijem da idem i kada ih prelazim. Posebno one granice za koje pretpostavljam da drugi ne mogu da ih pređu. Da li sam jednako kritičan prema sebi, kao što sam prema nekom koji pristupa nečemu iz drugug diskursa? Kako da ja iskoristim potencijal za konstruktivno nošenje sa prošlošću za koje intuitivno vidim da postoji u toj nauci?

MIŠO: S druge strane bih isto htio odgovoriti na ova neka pitanja koja su ostala da zrače na nas: da ne možemo učiniti ništa, da je to preveliko... Ja bih vas samo podsjetio na činjenicu koja nam je nedostajala iz rata: broj stradalih s kojim se manipulisalo. Onda su se neke grupe ljudi skupile, IDC⁴ je krenuo u istraživanje i sada imamo neku činjenicu koju ćemo moći interpretirati. Pa su onda neke druge organizacije iz Hrvatske i Srbije na tome sarađivale. I vidim neku mogućnost suradnje organizacija.

HUSNIJA: Mislim da je jako važno ovo što radite kao mirovni aktivisti. Ne očekujte od nas historičara baš previše. Naš doprinos bi možda mogao biti više u tome da kao historičari doprinosimo da ne dođe do novih konfrontacija i sukoba, nego što nudimo nova rješenja. Što se tiče pristupa i razumijevanja onoga što jeste naša zadaća kao historičara, moram priznati da mi je teško razgovarati s historičarima koji su više političari, manje historičari. Uvijek sam ljut na one koji su kao historičari istovremeno i u politici i nauci. U historiografiji nastupaju kao političari i obratno, kao neki veliki naučni autoritet u politici.

---

3 Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac

4 Istraživačko - dokumentacioni centar Sarajevo (IDC)

Pogled na kulturu sjećanja i suočavanje s prošlošću kroz aspekte izgradnje mira - Iskustva i praksa CNA

Uvodno izlaganje: Adnan Hasanbegović

Izgradnju mira, kao i suočavanje s prošlošću kao njen sastavni dio, smatramo procesom koji djeluje na nivou društvenih mehanizama. Razumijevamo ga holistički – na većinu stvari koja se tiču društvenih procesa, izgradnja mira može da utiče. Izgradnja mira utežljena je na vrijednostima poštovanja različitosti i ravnopravnosti individua, dijaloga, saradnje, društvene pravde i solidarnosti među pojedincima/kama i grupama u procesima donošenja odluka o tome kako zadovoljiti potrebe i zaštititi prava. Ona se nužno tiče i nauke, posebno historije, čije interpretacije igraju važnu ulogu u etnopoličkim sukobima i opravdavanju nasilja. Proces izgradnje mira vodi ka senzibilizaciji društva za diskriminaciju, mržnju, političko nasilje, strukturalno nasilje. U svjetlu nedavne istorije našeg regiona, antiratno angažovanje se nužno pojavljivalo kao jedan od ključnih principa našeg djelovanja. Danas je to potreba za suočavanjem s prošlošću i izgradnjom poverenja između zajednica koje su i dalje u sukobu, iako su ratovi završeni. Važan dio tog procesa je poticanje ljudi da djeluju u javnom prostoru, i reaktivno i proaktivno, promovišući i rukovodeći se tim vrijednostima. Taj proces treba biti inkluzivan, svak je dobrodošao i neophodna je i saradnja i dijalog s neistomišljenicima/cama.

U kontekstu suočavanja s prošlošću jedan od fokusa tog procesa je svakako pitanje pravde. Što se toga tiče, prepoznajemo dva pristupa pitanju pravde: restorativni i retributivni. Poštujući i podržavajući restorativnu pravdu (sudski procesi, lustracija i tako dalje), zapravo se zalažemo za retributivnu pravdu, koja podrazumijeva fokus na pomirenju, ozdravljenju društva, novim uvidima i pogledu na prošlost i promjene. Ne toliko na kažnjavanje, iako smatramo važnim da postoji i ova dimenzija s obzirom na postojeći kontekst i ratove 90-ih.

Vezano za temu, ono čime se najviše bavimo, upravo je priča o narativima, unutar naših konteksta. U našem razumijevanju narativa (prije svega nacionalnih), polazimo od toga da unutar svake zajednice postoji subjektivno, mitološko tumačenje prošlosti i ono često nije potpuno odvojeno od nekih istina, ali je subjektivno tumačenje jedne grupe, i kao takvo često se reflektuje kroz (samo)viktimizaciju, glorifikaciju rata i ratnika i optuživanje „druge strane“. Ono što kroz naš rad primjećujemo, je da je taj rat narativa jako prisutan još uvijek,

tumačenja prošlosti su ostala prilično antagonizirana, ostala su na onim linijama iz 90-ih. To se može prepoznati u političkom diskrusu kao nastavak rata drugim sredstvima. U Bosni je to možda najvidljivije, ali je prisutno i u ostatku regije. Međusobne tužbe Hrvatske i Srbije bi bile primjer ovoga o čemu govorimo. Ljude ne interesuje onaj drugi već samo „naša pobjeda u borbi za pravdu“. Narativ o „našoj“ zajednici, „našoj“ grupi kao žrtvi je jako prisutan i duboko seže u kulturu sjećanja. Prisutna je kolektivizacija krivice, odgovornost je uvijek na drugoj strani, a žrtve su naše, itd. Jako važnim nam se čini razgrađivati to neprijateljstvo koje se baštini u dobrom dijelu naše kulture, kroz izgradnju mira i pomirenje. Potencijal za obnavljanje nasilja i novih sukoba koji nosi ovakva kultura sjećanja je ogroman. I to je vrlo zabrinjavajuća perspektiva.

Postojeća kultura sjećanja umnogome predstavlja repliciranje kulture sjećanja iz socijalističkog perioda. Iako postoje značajne razlike, prije svega u ideološkom smislu, i današnja kultura sjećanja je selektivna, slavi herojsko žrtvovanje poznatih i nepoznatih junaka i žrtve „za ono što smo danas“. Prošlost se najčešće interpretira tako da odgovara slici o „neprijateljskom Drugom“, ugroženosti „nas od njih“ i opravdavanju nasilja. Naročito se to odnosi na spomenike, komemoracije, memorijalizacije i grass-root kulturu sjećanja, ali su ono što ključne ideološke matrice u društvu podržavaju. To je ta jedna glavna linija, sada etnički omeđena. U BiH ih ima najmanje tri. Drugi, druga etnička skupina u ovom slučaju, uopće nije na „radaru“, ljudi se bave samo svojim žrtvama, drugi su kolateralna šteta, maltene zasluzili da im se tako nešto desi.

Bitno je pomenuti da osim dominantnog diskursa, postoje i drugi diskursi u javnom prostoru. I to je polje na kojem možemo tražiti saveznike i tu nalazimo prostor da razumijemo taj dominantni diskurs i mijenjamo ga. Ono što je u dominantnom diskursu jako prisutno je veličanje rata kao fenomena. Veličanje rata je sastavni dio i naše kulture i u tom smislu i važno je raditi na razgrađivanju slavljenja rata i nasilja. Jedan od primjera je naš rad sa ratnim veteranima u kojem dolazi do konfrontacije između militarizma i nenasilja. Ratni veterani i njihove organizacije su često ključni nosioci dominantnih poslijeratnih narativa, što je jedan od razloga zašto smo se odlučili posvetiti tome. Naše polazište je da je to dijaloški proces i polazimo od toga da ljudi ne žele sami po sebi nasilje i rat, već bivaju uvučeni u spirale nasilja i podržavaju ga. Tako se dešava i taj transgeneracijski proces o kojem smo govorili. Ključno je to da bez konretnog „neprijatelja“ dobar dio tog odnosa s prošlošću nema smisla. Uloga historiografije se u tim procesima pojavljuje kao jako važna.

Danas možda nije prisutna direktna represija, ali je prisutna jedna manipulativna dimenzija, s puno autocenzure i pritisaka. Simboli prošlosti su svakako jako prisutni kroz memorijalizaciju i spomenike. Memorijalizacija u BiH pokazuje da preko spomenika možete crtati etničke mape. Postoji puno antagonizma na spomenicima, i govora mržnje. Iskustvo našeg rada nam govori da se razlikuju regionalni konteksti – u Hrvatskoj je taj pobjednički diskurs, u BiH nema pobjednika, ali tu su teritorijalne podjele, obrasci su slični, ali pitanje moći države je drugačije. Srbija ima neku svoju dinamiku, ali bazični temelji funkcioniraju svugdje. Prisutno

U našem razumijevanju narativa (prije svega nacionalnih), polazimo od toga da unutar svake zajednice postoji subjektivno, mitološko tumačenje prošlosti i ono često nije potpuno odvojeno od nekih istina, ali je subjektivno tumačenje jedne grupe, i kao takvo često se reflektuje kroz (samo)victimizaciju, glorifikaciju rata i ratnika i optuživanje „druge strane“.

je opravdavanje, relativizacija zločina i njihovo dovođenje u pitanje. Prestalo je negiranje u jednom dijelu, mnoštvo činjenica nije moguće skrivati, ali relativizacija i opravdavanje je jako prisutno.

Zašto smisao sjećanja na žrtve, na rat? U njemačkom jeziku postoji riječ koja označava mesta za spomenike – tri različite riječi: „*mjesto za razmišljanje, mjesto opomene i mesta sjećanja*“. Uz ostale, mjesto opomene je nešto što nam je posebno zanimljivo. Ta zgrožnost nad destrukcijom, opomena da se to dogodilo, je nešto što nam se čini jako važnim u razumijevanju odnosa prema zločinu. Takav odnos je suprotstavljen glorifikaciji i heroizaciji takve prošlosti. U nekom mom iskustvu, razgovarajući s ljudima koji nose nacionalistički narativ, oni to smatraju upozorenjem svom narodu od „onih drugih“. A mi prilazimo tome na drugačiji način: važno je da se bivši neprijatelji zajedno sjete toga na šta smo bili spremni, i to nam se čini krucijalnim pomakom za pomirenje.

Ovakva kultura sjećanja daje opravdanost i veličanstvenost toj žrtvi. Odnosno, ljudima daje smisao pogibiji i patnji ljudi. U nekoj konkretizaciji niko ne bavi bolom, strašnim gubicima koje su ti ljudi pretrpjeli, nego herojskom žrtvom, koja tobože ima to sve nadomjestiti stavljanjem i izmještanjem u „istorijsku perspektivu“, koja se produljava u beskonačnost. Izmeštajući se od ljudskog delovanja i odgovornosti za njega i podržavajući spiralu nasilja, jer ta žrtva u konačnici (p)ostaje opravданje za neko buduće nasilje. To je zapravo jedan proces koji se mora u nekom času prekinuti.

Pitanje kolektivne odgovornosti često je kontroverza u javnom diskursu. Mi polazimo od toga da ona postoji, u onom smislu da mi kao pripadnici/ce neke zajednice jesmo odgovorni kako se odnosimo prema nečemu što činjeno u ime te zajednice. Danas, ako želite poslati neku poruku, vas će ljudi percipirati kao Srbina/kinju, Hrvata/icu, Bošnjaka/inju, identificirali se vi s time ili ne. Takva su društvena očekivanja, i čini nam se legitimnim u procesu pomirenja da to koristimo kao argument – javno istupamo iz određenog identiteta, posjećujemo mesta stradanja i šaljemo simboličke poruke pomirenja. Kada to radite u BiH, to je samim tim politička izjava.

Bosna i Hercegovina je tu specifična u odnosu na Hrvatsku i Srbiju. Ovde, prije nego progovorite, već na osnovu imena imate etiketu. Ne morate ništa ni reći, niste ni počeli da govorite, već vam drugi definišu poziciju. Ovdje ne moraš biti ni lijevi ni desni. To je u BiH dominantno, jedini način. Hrvatska i Srbija su monoetničke zajednice, a ovdje tri zajednice žive zajedno i ovdje se to dešava na svakodnevnom nivou.

S takvim našim etničkim slikama, čini nam se legitimnim na ovaj način baviti se ovim pitanjima – da ja kao Bošnjak odem na mjesto stradanja Srba. Svi mi prolazimo kroz takve procese. Ljudima je najteže suočavanje s vlastitim zabludama, s onim zašta sam se zalagao ja ili moja etnička grupa. Radeći s veteranim, primjetio sam da je jako teško tu katarzu proći. Ljudima se jako teško suočiti s tim da ono za što smo se zalagali politički, ginuli za to... Izgradnja mira može biti most da se ljudi izvuku iz tog procesa, inače ostajemo zaglavljeni u toj spirali nasilja.

Izvodi iz diskusije

MILIVOJ: Nije do kraja na mestu ova paralela sa socijalističkom Jugoslavijom. Ovo danas je održavanje rata u mentalnom smislu. U socijalističkoj Jugoslaviji jeste postojala glorifikacija NOB-a, kao legitimacija nove vlasti, ali je to bilo u funkciji delegitimisanja nacionalizama i fašizma. Istorijografija, pa i javni diskurs, insistirali su na pozitivnim primerima iz istorije dobrih odnosa među jugoslovenskim narodima i integrativnim procesima. Kao što je istorijografija devedesetih preuzela konfliktni model, posebno srpsko-hrvatskih odnosa. Tako se devedeset druge, kada je rat u Hrvatskoj već uveliko u toku, u srpskim udžbenicima pojavljuje da je odnos Srba i Hrvata uvek bio anatagonizujući, da je ta mržnja večna i da je prvi veliki sukob između Srba i Hrvata bio 1525. godine. Nikad nismo uspeli identifikovati koji je to bio događaj i šta se tada to desilo. Ali u udžbeniku to stoji. Ne zna se ni ko, ni kada, ni zašto... Trebalo je normalizovati stanje rata i mržnje, predstaviti ga kao jedan kontinuitet, normalnu i očekivanu pojavu. Upravo suprotno je bilo u socijalističkom periodu.

ADNAN: Slažem se da postoje vrijednosne razlike, čak su i ideologije druge. Ono što je od nas uočeno je taj obrazac jednoumlja i nedozvoljavanje šireg razumijevanja prošlosti. Ona se "zipuje" u jednu ideolesku matricu. Primjer toga je Zapadna Hercegovina, koja je kolektivno kažnjena zbog ustaške povijesti. Bili su progonjeni i kažnjeni kao kolektivitet.

AMRA: Nisu jugoslovenski komunisti, ni politička elita devedesetih izmislili topnu vodu o tome kako se gradi kultura sjećanja. To je naslijедeni model: ratovi su na ovim prostorima bili ključna tačka nakon kojih su se stvarala nova društva i nova kultura sjećanja, i četrdeset pete i u devedesetim. Možda možemo reći da u memorijalnoj kulturi postoji svojevrsna hijerarhija sjećanja: vojnici i vojne žrtve su na prvom mjestu. Ako pratite spomenike i memorijalizaciju i omjer vojničkih naspram civilnih žrtava, tu se može graditi paralela. Gradnja kulture sjećanja nakon četrdeset pete godine je bilo vrlo složeno pitanje, jer je postojao i etnički sukob među jugoslovenskim narodima. Trebalo je to pomiriti. Da li je problem bio taj što se izbjegavalo govoriti o tome, to je drugo pitanje. Zapravo, svaka službena politika sjećanja gradi pojednostavljenu crno-bijelu sliku. Kad govorimo o politikama sjećanja u BiH, mi smo podijeljeno društvo, društvo podijeljene historije i sjećanja. Na Sutjesci dvije komemoracije – borci koji se ne mogu pomiriti oko onoga u čemu su zajedno učestvovali na istoj strani. S druge strane imate borce, branitelje Sarajeva, koji su sahranjeni na različitim grobljima. Bošnjaci, Srbi i Hrvati, sudjelovali su na istoj strani, a za njih imate ustanovljena tri različita dana sjećanja, tri različite komemoracije. Da ne pominjem da su dani sjećanja izvedeni iz vjerskih kalendara.

VESNA: Čini mi se da je važno inzistirati na univerzalističkoj kulturi sjećanja. Svi slave herojsku žrtvu - to je opći fenomen. Kad pogledate spomenike u Velikoj Britaniji, u Njemačkoj, naći ćete slične obrasce. U postjugoslavenskim društvima se stalno plasira da su komunistički zločini nešto specifično, što se dogodilo samo ovdje. Ne, postoji širi međunarodni kontekst. Imamo obavezu informirati se što se dogodilo u drugim društvima. Važnim mi se čini uočiti način na koji se u vrijeme jugoslavenskog socijalizma pokušalo graditi na suradnji: u tradiciji NOB-a, inzistiranje na suradnji bratskih naroda, doživjeli smo okupaciju i građanski rat unutar nje. Naši ratovi su sad kompleksni. A bio je kompleksan i NOB, i bitka protiv okupatora i građanski ratovi, i socijalistička revolucija. Važan dio pokušaja da se to iscjelji bio je očuvanje dokumentacije o tome kako se surađivalo. A surađivalo se puno i prije Prvog svjetskog rata.

Postoji duga tradicija suradnje koju isto treba osvijetliti, upozoriti i na jedno i drugo - da je Drugi svjetski rat bio iskustvo bespoštedne krvave borbe, s počinjenim genocidima i Holokaustom. Istovremeno, bilo je i iskustvo suradnje među ljudima koji su došli iz različitih republika i skupa se borili u NOB-u. (...) Spomenici u Jugoslaviji nisu bili kao u Rusiji. Posebno u onom dijelu gdje su umjetnici nadišli formu heroja koji se bori, zašli daleko u područje apstraktne umjetnosti i nastojali simbolizirati neki uzlet, sa željom da se simbolizira duh revolucije. Recimo, u Jasenovcu je to nada nakon stradanja. Posljednja grupa zatvorenika se probila iz logora s velikim žrtvama. U tim spomenicima imamo sačuvano nešto što smo mi izgubili – očekivanje ravnopravnosti i obećanje kojeg više nema. Sjetite se što je značila Jugoslavija u političkom smislu – supokretačica Pokreta nesvrstanih, svjetskog pokreta... U tim spomenicima je bila simbolizirana vrijednost suradnje, ravnopravnosti i solidarnosti. Oni simboliziraju i dimenziju osvojene ravnopravnosti koju smo izgubili.

SVJETLANA: U suštini, možda jeste bitan ovaj aršin koji imamo iz prošlosti, samo što možda nije došao do izražaja u našoj diskusiji. Jako je bitno i ne treba bježati od toga da se upoređujemo s onim što je bilo prije ovog zadnjeg rata. Bez obzira na matrice veličanstvenosti žrtve, mesta sjećanja su tada predstavljala osnovu ne samo za očekivanje, već i za aktivnu ulogu u vlastitoj sadašnjosti. Veličanstvenost žrtve NOB-a je nešto sasvim drugo nego danas - to je žrtva koja

samu sebe žrtvuje, koja ne biva žrtvovana. Recimo, dvjesta sedamnaest sanitetlja na Sutjesci je ostalo sa ranjenicima i pobijeni su. To je vlastita odluka da se u nešto uloži. To je različita percepција žrtve, čak i ako je kasnije konstruisana. Druga stvar je da se ta žrtva kasnije prevodi u jednu drugu vrstu žrtve – žrtvovanje sebe radom. Ne više odbrana, već ulaganje u drugačiji politički projekat. Pojavljivali su se koncepti suradnje i nenasilnih odnosa, ali tada se koristi koncept solidarnosti. Danas kroz kulturu sjećanja baratamo suočavanjem – što je znatno slabiji koncept. Solidarnost traži aktivnost onoga koji se solidariše. Vraćajući se na kulturu sjećanja, to

znači da kultura sjećanja tamo možda biva instrumentalizirana, ali radije bih rekla ugrađena u novi projekat. Dakle, dobija proaktivnu dimenziju, ne samo dimenziju sjećanja o onome što se desilo. Ova priča o nesvrstanima je jako bitna jer se tu gradi izazov dominantnoj kulturi sjećanja u svijetu. Ne dozvoljava se da padne u zaborav Treći svijet i da se nakon procesa dekolonizacije zaboravi nepravda učinjena tokom imperijalizma. Tu Jugoslavija postaje akter, zauzima proaktivnu ulogu izgradnje šireg svijeta, pravednijeg poretku globalno. To je korištenje prošlosti bez zanemarivanja nepravde i korištenje prošlosti za politički projekat u sadašnjosti. Ono što mi danas radimo kulturom sjećanja je zamrzavanje određenih odnosa i legitimiranje, ne novog već, starog političkog projekta. Zadržavanje, a ne mijenjanje političke situacije. Tu nikako ne mogu prihvati istost matrice. Ovo je politikanstvo, a ono što smo imali je politički odnos prema prošlosti. Slažem se da je potisnuto aktivno sjećanje na Zapadnu Hercegovinu i da su ti ljudi žrtvovani. To su istinski pasivne žrtve bez vlasitog udjela. Čitavi porodični životi su žrtvovani kroz onemogućavanje pristupa određenim sferama tog društva.

HRVOJE: Koliko je suradnja nakon Drugog svjetskog rata bila uspješna ili neuspješna, zaključak možemo možda izvući iz posljedica, pri čemu se ne bih zadržao na spomenicima. Tu su filmovi, knjige i tako dalje. Svi su imali nekoliko ciljeva: stvaranje različitih kultova na temelju te herojske legende kakva je bila NOB. Prije svega, kult Komunističke partije koja je do rata bila relativno beznačajna stranka i u srpskom i u hrvatskom narodu; kult bratstva i jedinstva, jer se paralelno odvija i bratoubilački rat - kolju se Hrvati i Srbi, ali i surađuju sto metara dalje, u šumi; kult ličnosti Josipa Broza Tita, što se isto vidi i kroz filmove i tako dalje. Mislim da ste velikim dijelom u pravu što se tiče preispitivanja uloge drugih, pri čemu ne mislim samo na fašiste. Tu nema puno preispitivanja, nisu svi bili fašisti. Druga stvar, četrdeset pete se počelo dešavati "ili si s nama, ili protiv nas". U trenutku rata nisi morao biti s nama, ali ako nisi s nama četrdeset pete - protiv nas si. To se događa Nijemcima - veliki broj je bio pronaciščki orijentiran, ali nisu svi. Nisu svi Hrvati u Zapadnoj Hercegovini bili ustaše, nisu ni svi vjernici katoličke crkve bili za Jasenovac, ali su imali problema. Ni komunizam jugoslavenskog tipa, kao i drugi, nije se mogao suočiti s drugima i drugaćnjima. I možemo praviti paralelu s devedesetima.

AMRA: Kultura sjećanja nije jednosmjeran proces. Ide i odozgo i odozdo.

MARIJANA: Ne treba zaboraviti da je socijalistička Jugoslavija izgledala različito u različitim fazama svog postojanja, a nije bilo nebitno ni na kom mjestu ste živelii. Iako postoje bitne razlike, kontinuitet sa tom Jugoslavijom ja vidim na nivou kulturnog obrasca – u načinu na koji je izgrađivan identitet, u slavljenju žrtve i rata kao utemeljivačkog događaja. Iako s drugim predznakom, identitet države se gradio na superiornosti u odnosu i na Istok i na Zapad. U kontekstu današnjice, ono što kao konstanta na ovim prostorima postoji je pored istorije saradnje, i istorija sukoba, nasilja širokih razmara, trauma. S druge strane, postoji i istorija poricanja tih trauma, nepravdi učinjenih drugima i građenje identiteta u jednoj mitološkoj matrici "crno-belo", "dobar-loš". Na jednoj strani je *slika neprijatelja* koji je homogen, opasan i "vekovima nam je želeo zlo". Na drugoj, konstrukcija vlastitog identiteta oko uloge žrtve – "*mi smo uvek patili*", "*nama su se dešavale najgore stvari*". Kultura sećanja najčešće podržava tu selekciju i u funkciji je izgradnje takvog identiteta. Imamo posla sa ideologijom koja se konstituiše oko nekoliko naracija. Jedna je ta o ekskluzivnoj viktimizaciji ("jedino smo mi žrtve") i hijerarhija viktimizacije ("možda nismo jedine, ali smo najveće žrtve"). Tu je i naracija o preventivnoj agresiji ("da oni nama ne bi uradili to što su nam radili u prošlosti, mi ćemo to uraditi njima") i ona o opravdanosti osvete ("sad im vraćamo ono što su oni uradili nama"). Mi

imamo istoriju realnih patnji i viktimizacija i kada nepriznata patnja dođe u centar šovinističkih narativa, imamo novi krug nasilja. Zanimljiv je onaj momenat kada Mladić u Srebrenici kaže: "Mi ovo vraćamo Turcima". Tu nema konkretnih ljudi ovde i sada, to je neko aistorijsko vreme. Ono što je pravilnost je da ima jako malo prostora za patnju i nepravdu nanetu drugima. Uzme se jedna tačka, potpuno se izbriše svaki kontekst ili se lažno kontekstualizuje, i stvara se narativ u vrlo mitološkom kluču – bez nijansi, linearan, crno-beli, sa identitetima koji su vrlo homogeni. Nema tu mesta za razlike – svi su takvi. To povlači nasilje i unutar nas samih, a podrazumeva i one koji nas disciplinuju ako nismo spremni da to uzmemos zdravo za gotovo.

EDIN: Stvari nisu toliko beznadežne kako se čini, niti su čisto podijeljene po tom nekom etničkom principu. U Prijedoru imamo zajedničkih spomenika. Odrednica je bila pripadnost vojnoj jedinici, a ne etnička pripadnost. Dugi niz godina imamo zajedničke komemoracije, čak i vjerski obredi se kod kolektivnog ispraćaja žrtava odvijaju na istom prostoru. Tom ispraćaju prisustvuju i neki prijedorski Srbi, uključujući gradonačelnika. To možda ne bi bilo moguće u Srednjoj Bosni, ali ovdje je moguće da se izmiješaju ti kolektiviteti i da egzistiraju zajedno. Govorim o onome što uslovno rečeno organizuju "nacionalisti". Kao i ovo što organizira civilno društvo. Prošle godine je centralnu komemoraciju ubijenoj prijedorskoj djeci u povodu *Dana bijelih traka*, prijavio prijedorski Srbin iz organizacije „Kwart“ (tada je to bila inicijativa „Jer me se tiče“). Ne samo to, išao je dotele da je pročitao osnovne zahtjeve civilnih žrtava. Za spomen obilježje za civilne žrtve, možda najveće u Prijedoru, u Kozarcu, opština je izdvojila dvadeset hiljada maraka. Sam gradonačelnik je prisustvovao otvaranju. Na jednoj komemoraciji je bio i Milorad Dodik sa hrvatskim predsjednikom Josipovićem. Pokrenuli smo inicijativu za spomenik svim civilnim žrtvama rata koja je imala nekog odjeka. Strpljivim, predanim radom može se tu pridonijeti. I prije deset godina jedan takav spomenik je podignut poginulim pripadnicima srpske vojske koji su bili i rudari. Rudnik im je to podigao i prvo ime koje je tu upisano je muslimansko ime. To egzistira i traje već više od deceniju. Možda bi trebalo i pronalaziti upravo te pozitivne primjere. S druge strane, ja sam čuo za primjer u Konjicu, gdje je atmosfera veoma zategnuta, podignut je zajednički memorijal za ubijenu djecu iz sva tri naroda. O tome se nije puno govorilo i više to nigdje nisam našao u medijima. Trebalo bi istražiti takve primjere i dati prostora tome. Imamo dobrih primjera čak i u nekim ekstremnim sredinama. Vjerojatno je teže tako nešto uraditi u Srbiji i Hrvatskoj, ali možda da i mi sami iniciramo. Ne samo da teoretišemo o tome kako je stanje beznadežno i katastrofalno, već da sami razmišljamo o tome kako da ljudi dođu na komemoracije i pred spomenike onih drugih. Prošle godine smo imali komemoraciju ubijenim ženama i djevojčicama i na tu komemoraciju je došla predstavnica Organizacije palih boraca. Dala je izjavu za medije, pokazala poštovanje prema tim žrtvama i izrazila žaljenje. Mi vodimo računa o tome da to budu civilne žrtve, da nitko ne može dovoditi u pitanje jesu li to vojnici bilo kakvih legalnih ili nelegalnih postrojbi. Za *Dan bijelih traka* kada su bile postavljene sto tri ruže sa imenima djece, mi smo otišli u podnevним satima. Do duboko u noć, nitko nije nijedan taj cvijet s imenom pomjerio. Na hiljadi ljudi je prošlo tuda. Postoji taj jedan pijetet. Nikad nismo imali problema s običnim građanima. Nitko nikad nije ugrozio te komemoracije. Imali smo problema samo s vlastima i policijom.

MIŠO: Dvije stvari su mi problematične i ne znam najbolje kako da im priđem. Htio bih nešto reći oko ideologije i mitova. Ono što čujem ovdje jest taj odmak od Jugoslavije. Kao, u Jugoslaviji je postojala jasno atrikulisana ideologija, a sada smo mi čisti od ideologije. Recimo, na primjeru historiografije kao objektivne nauke. Lako je navesti mitove koje proizvode nacionalisti i insistirati na nekoj istini i činjenicama. Ali kad budemo morali proizvoditi sjećanje

koje će uključivati, mi ćemo isto stupiti u taj proces. I nekako bi sada valjalo razmišljati kako ćemo ulaziti u taj proces. Vesna je široko pričala o socijalističkom modernizmu i o tome kako je on kroz apstraktan jezik veličao neke stvari i vrijednosti. Ali je on bio vrlo jasno određena mitologizacija određenog klasnog poretka i tendencija. Bitno je osvijestiti da nikada nećemo dobiti neke „čiste“ stvari, da nikada proces neće biti gotov do kraja i da ćemo i mi krenuti u mitologizacije. Mnogo više bi trebalo razmišljati o nekoj horizontalnoj memorijalizaciji. Mislim da od toga ima puno više koristi kada je i mjesto sjećanja i spomenik potpuno devalviran. I kad ga može napraviti svaka budala.

NEDŽAD N: Pitanje sjećanja je uglavnom pitanje političke elite koja ga uvijek instrumentalizira. Razlika je samo u političkoj eliti danas i tada. (...) Bitan je aspekt ceremonijala koji je vezan uz spomenike. Imamo na Sutjesci spomenik od 20 metara, ali nemamo ceremonijal koji se uz to veže, koji bi pažnju javnosti usmjerio na taj spomenik. Svaki spomenik na osnovu tog ceremonijala nudi prostor za drugačiju interpretaciju. U Grabovici 2007. i 2008. na mjesto gdje je trideset Hrvata ubijeno, došli su predstavnici i Hrvata i Bošnjaka, i Armije BIH i HVO-a. Čini mi se da su bili i predsjednik i potpredsjednik Federacije. Politička elita je u tom trenutku smogla snage da tako nešto napravi. Nakon 2010. godine je to prekinuto kad je nastao malo veći kuršlus između Bošnjaka i Hrvata. Ako kulturu sjećanja posmatramo kao klatno, to klatno usmjerava politička elita, ali postoji mogućnost da društvo omedri prostor za pomjeranje klatna. Zahvaljujući nepostojanju političke elite možemo suziti taj prostor dokle oni mogu vratiti to klatno unazad.

ANETA: Srpsko narodno vijeće je silom prilikom prihvatio obilježavanje niza datuma. U tom momentu su ljudi radili to kako se nekad radilo. To je jako anakrono. Kako danas osmisliti ceremonijal na Petrovoj Gori ili u Jadovnom, kad imać kontramiting kilometar niže? Kako komemorirati na dječjem groblju u Sisku? Treba biti jako inovativan. I čini mi se da ne treba slaviti antifašizam, to razumno ljudi iritira. Prvo, zato što se ponavlja. Drugo, misli se svašta pod time i to više nije originalno. Bilo je anakrono i u ono vrijeme, i izazivalo revolt kod mladih ljudi i kod iskrenih ljevičara. Ono što se može slaviti jest antifašistička reakcija u današnje vrijeme. Razmišljati što bi to danas bio antifašizam, pa recimo, na Petrovu Goru dovesti *LeZbor* da pjeva i Srbima i Hrvatima i Bosancima koji dođu. *LeZbor* ima revolucionarne, antifašističke pjesme, a to istovremeno emancipira i tu publiku. Uvijek jedna ta mrvica nečeg što u današnje vrijeme može da se unese. Ali to radi jedna manjinska organizacija, koja ima određena sredstva i koja zasad odlučuje da ta sredstva usmjerava u to. To ne radi država, ona se rijetko pojavljuje na tim mjestima. To su uvijek neki izaslanici.

AMRA: Trebali bi biti svjesni promjenjivog karaktera memorijalne kulture. Naslijede NOB-a danas se promatra isključivo iz sadašnje perspektive. Kad se iz takvih mesta sjećanja ili spomenika „istisne“ taj neki ideološki sadržaj, prepoznajemo univerzalne vrijednosti na kojem se moraju temeljiti. To je taj antifašizam. E sad, kako ga prepoznavati, potencirati, njegovati, to je drugo pitanje. Postoji potencijal gradnje memorijalne kulture odozdo i iznutra, za razliku od

Za Dan bijelih traka kada su bile postavljene sto tri ruže sa imenima djece, mi smo otišli u podnevnim satima. Do duboko u noć, nitko nije nijedan taj cvijet s imenom pomjerio. Na hiljade ljudi je prošlo tuda. Postoji taj jedan pijetet. Nikad nismo imali problema s običnim građanima. Nitko nikad nije ugrozio te komemoracije. Imali smo problema samo s vlastima i policijom.

ove službene koja je vrlo stroga i gdje se jasno uočavaju njene namjere i krajnji cilj. Sa takvim autentičnim spomenikom postoji mogućnost emotivnog doživljaja. Kao primjer "dobrog potencijala" spomenika navesti ću autentične spomenike opsade u Sarajevu, *Sarajevske ruže*. Njima ne treba dodatno tumačenje, omogućavaju uspostavljanje individualnog, emotivnog doživljaja svakome ponaosob. Ili kad govorimo o revalorizaciji pojedinih spomenika, jedan od najpoznatijih antifašističkih spomenika u Sarajevu je *Vječna vatra*. Svojevremeno su ga bosansko-hercegovački komunisti predstavili kao privremeni spomenik. On nije reprezentativan spomenik, a danas se precipira kao jedan od simbola antifašizma.

MILIVOJ: Politika sećanja je uvek selektivna i uvek nam govori čega jedno društvo, odnosno dominantna ideologija želi da se seća i na koji način. Mi danas živimo snažnu ideologiju nacionalizma koja je više prožela sve segmente društva nego što je to socijalizam ikada uspeo. Socijalistički spomenici su želeli da pruže jednu viziju budućnosti koja je trebalo da svedoči o beskonfliktnosti jugoslovenskih naroda. Naši spomenici danas žele da nas zadrže u stanju konflikta, da ga predstave kao neko prirodno i večno stanje. Obrazac "ako nisi s nama, onda si protiv nas" nisu komunisti izmislili - to je politički protivnik kao neprijatelj. I taj kontinuitet u Srbiji ide od 19. veka kad su Pašićevi radikali vršili neverovatna nasilja nad svojim političkim protivnicima, i traje do danas. Nema suštinskih razlika u programima između naprednjaka i Demokratske stranke, a on ih demonizuje na takav način da je to prosto kultura negovanja neprijatelja. Istraživao sam arhive MUP-a Kraljevine Jugoslavije i prosto je neverovatno da je ta zemlja živila isključivo od neprijatelja. Albanci, Hrvati, Slovenci, Muslimani, Makedonci (koje su zvali Južnosrbijanci), Prečani, Vojvođani, srpska opozicija, najstrašniji neprijatelji komunisti - zemlja od sve samih neprijatelja. Na kraju tih banovinskih raspisa stoji: „Morate pokazati posebnu strogost u borbi protiv neprijatelja“. A neprijatelji su svi. To je taj obrazac koji mi imamo do danas – neprijatelj unutar našeg etnikuma, a posebno, onaj s druge strane. Mi živimo u stanju vladajuće, dominantne, sveprožimajuće nacionalističke ideologije. Kako vi, kao mirovni aktivisti, vidite taj uski prostor za svoj rad? Ne možemo delegitimisati tu ideologiju, kao što je rađeno u svoje vreme s komunizmom. Ne možemo je promeniti, ona je tu i verovatno će biti tu za našeg života.

NEDŽAD H: Kultura sjećanja kakva je kod nas bila ili kakva je danas, nije naš ekskluzivni fenomen. U tom smislu, sadržaji dominantnih narativa mi nisu toliko u prvom planu. Nisu nebitni, nego je meni kultura sjećanja ono kako se društvo nosi sa tim dominantnim narativima i onim što je njihov sadržaj. Kako se odnosimo prema drugim, alternativnim, narativima? Tu su mi u pitanju i spomenici i odnos prema spomenicima. Unazad godinu dana sam fotografisao više od šezdeset spomenika u BiH. Ono što me je najviše uplašilo je težnja ka uniformnosti tih spomenika. Na primjer, Potočari i brojanice po spomenicima. To sam prvi puta video na mjestima gdje se radi o bošnjačkoj tradiciji. Kada sam bio prvi put bile su svuda po nišanima koji su u Memorijalnom centru. Kada sam se vratio idući put, nije ih više nigdje bilo. Kao da je došla direktiva i da su svi slijedili tu direktivu. Taj oblik spomenika iz Potočara, koristi se i na drugim grobljima gdje se sahranjuju bošnjačke žrtve. Sa istim tekstrom, bojom, istim oblikom i veličinom, i ta me uniformnost plaši. Kao da postoji određena sklonost da način žaljenja učinimo homogenim i oduzmemmo individualnost do te mjere da svi moramo isto da žalimo. To me možda najviše uplašilo. I u toj kulturi sjećanja koja bih volio da se gradi u našim društвима, da propitujemo i razumijemo i to šta to može da proizvede. I ako nam se ne sviđa to što proizvodi, da vidimo šta su nam alternative.

MARIJANA: Ono što bih volela da vidim na memorijalima je užas od onog što se dogodilo, a ne užas od onog šta su drugi učinili. Ponekad kad slušam tu priču o tome šta se dogodilo, kao da postoje žrtve i postoje počinioci, a nedostaje taj fokus na šire društvo. A to šire društvo svojim ponašanjem, svojim kulturnim obrascima i strukturama daje odgovor kako je tako nešto moglo da se dogodi. Šta se desilo sa društvom u Srbiji da su ljudi bili tako spremni da zatvore oči, da podrže ili da se povuku u neku svoju unutrašnju emigraciju, pa su se dogodili svi ovi zločini? Da li to opet ima veze sa slikom neprijatelja koja je gajena, i sa tim narativima da smo "mi" bili najveće žrtve? Šta mogu da uradim iz svoje pozicije i delujući u svom kontekstu, da se tako nešto više ne ponovi? Potreban mi je širi zahvat u društvo. Potrebna je individualizacija žrtava i počinitelja, ali to nije dovoljno. Jer veliki broj ljudi jednostavno kaže - nije imalo ni onda veze sa mnom, nema ni sada.

MIŠO: Puno razmišljam o odnosu ekonomskog razvoja i konflikta. Ali, samo bih se kratko zadržao na jednom logičkom argumentu. Moj problem jeste što na kraju dana u slučaju Bosne, nemamo luksuz da razmišljamo na taj način: bosansko-hercegovačko društvo se odlučilo na ekonomski razvoj kao primarni cilj društva, samo smo očajni u provođenju toga. Mi ne možemo biti bogatiji nego što jesmo, jer smo se već odlučili biti bogatiji nego što možemo biti. Antropolog Andrew Gilberg ima rad koji govori o postratnom i postsocijalističkom. I to je problem, jer čim god da se bavimo u BiH, te dvije perspektive se stalno prepliću. Ta traumatična tačka je tako jaka da mi ne možemo izbjegći da stalno uključujemo to postratno, a u principu nekada ta trauma nema veze sa onim što se dešava. Mi smo bili dio jednog velikog procesa prelaska društva iz jednog oblika ekonomije u drugi i niz stvari su jako izmijenile naše živote. A nama se desio još taj rat. Da vidimo na šta smo ljuti zbog rata, a na šta smo ljuti, jer smo pokradeni, jer smo izgubili u nekom drugom procesu.

VESNA: Mislim da nismo u situaciji da se možemo vratiti na početne točke koje bi se desile „da mi nisu napravili to što su mi napravili“. Nismo u situaciji „da su mi napravili ono što su nam napravili“ kao nevinašca. Puno je ljudi glasalo za Miloševića i Tuđmana. Bosna je tu puno gore prošla, jer su je razvaljivali i iz Hrvatske i iz Srbije. Mi nemamo tu poziciju u kojoj nismo suodgovorni. Kolač odgovornosti se dijeli i ti glasači su odgovorni za to što se dogodilo. Ne za ratne zločine, ali za to da jesmo tu gdje jesmo. Oni su podržali te projekte i uopće nema spora šta su tu podržali. Kad zagovaramo prava za civilne žrtve rata, polazimo od prava na istinu, prava na pravični sudski postupak, obeštećenje i tražimo garanciju neponavljanja zločina. (...) Važno je da znamo da nas je mali broj. I ako nas ima par stotina, to je odlično i bolje nego '91. kad nas nije bilo ni toliko. U međuvremenu se puno razvilo u smislu znanosti, medija, inicijativa civilnog društva, ima nas više. Ali nas ima ograničen broj. Čak i u skučenoj varijanti na ovim listama mi jako fali regionalna dimenzija. Mi smo pokrenuli jedan poduhvat istraživanja i analize konstruiranja narativa u ratu koji bi apsolutno trebao biti regionalan. To je veliki poduhvat i treba nam suradnja. Prije nego odemo, trebalo bi da skiciramo što bi mi to u predstojećem

Politika sećanja je uvek selektivna i uvek nam govori čega jedno društvo, odnosno dominantna ideologija želi da se seća i na koji način. Mi danas živimo snažnu ideologiju nacionalizma koja je više prožela sve segmente društva nego što je to socijalizam ikada uspeo. Socijalistički spomenici su želeti da pruže jednu viziju budućnosti koja je trebalo da svedoči o beskonfliktnosti jugoslovenskih naroda. Naši spomenici danas želeti da nas zadrže u stanju konflikta, da ga predstave kao neko prirodno i večno stanje.

razdoblju radili skupa da jedni drugima pomognemo u procesu suočavanja s prošlošću i da to svedemo na samu srž. A srž mi se čini individualna, društvena i politička osuda nasilja i zločina. Kad bi neki konceptualni umjetnik izvjesio plakat „Osuđujem zločin“ na Jelačić placu ili kod Vječne vatre, u nekoliko gradova istovremeno, oko toga bi se povela neka rasprava. Postavilo bi se pitanje ko je to postavio, koji zločin, koje zločine treba osuditi... Neke akcije koje možemo raditi mogu generirati dosta javne rasprave. A ako su nekako povezane regionalno, možemo tome dati dodatnu regionalnu dimenziju.

Pomirenje, mogućnosti i dileme - Izvodi iz diskusije

HRVOJE: Iz vlastitog primjera, ja se ni sa kim nisam ni svađao. Bio sam dobrovoljac, sudionik Domovinskog rata, sa svojim najboljim prijateljem, Srbinom, koji je i dan danas u Sisku. Ni tada se ni sa kim nisam svađao, pogotovo kolektivno. U tom trenutku sam mislio da treba obraniti nešto što je napadnuto. Svake godine vodim studente u Beograd, jer sve što im ja kažem nije ni desetina iskustva kao kad odu tamo. Oni ostaju oduševljeni Beogradom, mladim ljudima koje muče isti problemi kao i njih: ispitni, novac, rad, odlasci na ljetovanje. Ja živim pomirenje, odlazim u Beograd, volim biti tamo. Ne znam kako bih drugačije odgovorio na to.

AMRA: Ja sam četiri godine živjela opsadu. Živjela sam sto metara od linije razgraničenja. Svi mi ovdje, naše svakodevno djelovanje – životno, profesionalno, kakvo god, pokazuje da nemamo takvih problema. To je moj svijet s kojim sam ja okružena, to je moja slika. Ona možda nije reprezentativna.

MILIVOJ: Nisam se svađao, niti imam potrebu da se mirim individualno. A kolektivno ne mogu da govorim. Društveno pomirenje je proces, nemojte očekivati čuda za našeg života.

EDIN: Ima nekoliko ljudi, Bošnjaka s kojima se u životu ne planiram pomiriti, a nema veze s ratom. Moj otac je ubijen u Keratermu. Dragan Kolundžija, koji je bio vođa smjene kad je moj otac ubijen, je netko s kim bih ja mogao komunicirati. Volio bih popričati s njim. Da mi on ispriča šta se to dešavalо. Dok recimo, s Damirom Došenom, također vođom smjene, ali koji tada nije bio u smjeni, ne bih. Puno zavisi od samog čovjeka. Ovoga Došena ne bih htio sresti nigdje, iako su obojica priznali zločin. Kod jednoga se vidi da se lomi, proživiljava, dok je ovaj drugi veoma hladan, arogantan. Imao je i riječi prijetnje. Ovdje ima prostora da mi razgovaramo. Imamo u Prijedoru dosta takvih primjera. U opštini su Bošnjak i Srbin, jedan je bio isljednik u logoru, a ovaj drugi logoraš. I bio zlostavljan kao i svi drugi. Radeći zajedno u opštini, oni su se počeli družiti, na ručak idu zajedno. To je bio neki proces na kraju kojega se njih dvojica ipak druže.

EMIR: Pomirenje je veoma individualna stvar, nemam šta dodati. Ja sam davno to riješio sa sobom. Jedan od mojih prijatelja je saznao da je njegov otac bio čuvar logora u kojem su bili moj otac i brat. U Prijedoru sam davao intervjue za te neke doktorate koji su rađeni na nama i rekao sam da me boli ona stvar za pomirenje. Meni ne treba da mi se neko izvini u kafani u Prijedoru. Meni je potrebna jednakopravnost. Treba mi da segregacija koja dolazi od institucija i pritom, diskriminacija ne postoji. Želim da me u opštini u Prijedoru tretiraju kao jednakog građanina. Borim se protiv segregacije i institucionalne diskriminacije. Meni ne treba da se mi grlimo i volimo.

SRĐAN: Ako to gledate s individualnog plana, ni Ratko Mladić, ni Radovan Karadžić, ni Alija, ni Tuđman, ni sa kim nisu bili u zavadi. A da smo jebali majku jedni drugima, jebali smo. Bojim se da je to prvi problem. Stvar pomirenja je u stvari za mene, stvar povjerenja da svoj život i svojih bližnjih mogu da ostavim u rukama Bošnjaka i Hrvata. I tu je kraj moje priče. U Bosni su najebali optimisti koji su govorili "neće, neće, neće..."

NEDŽAD H: Nisam se ni ja ni sa kim svađao. Na nekom nivou moje priznanje i izvinjenje ne znam do koga bi moglo da dođe, niti kome bih ga mogao adresirati, a čini se da je to sastavni dio procesa pomirenja. Ja to vozim paralelno kroz svoj mirovni, dakle, politički i društveni angažman. Za mene, pomirenje je da normalne stvari prestanu biti nenormalne. I da ti primjeri solidarnosti, empatije i razumijevanja, i iskazivanja svega toga postanu nešto što je više vidljivo. U tom smislu, ta nada koja konstantno postoji i traženje izvora te nade je nešto što ja doživljavam kao proces izgradnje mira. U tom kontekstu i uslovno rečeno "male" stvari i gestovi, posebno stvari koje mi se dešavaju dok radim, ponekad mogu da budu veliki izvor podrške i podgriju mi nadu. Kao kada, nakon ratničkog treninga, čovjek koji je izgubio ruku pita čovjeka koji je bio na istom mjestu u tom trenutku, da mu kaže kako je kod njih bilo dok se to dešavalо... Da li vjerujem u povjerenje? Iskreno, nekad da, a nekad ne. Nekada pomislim da nema ništa što se može uraditi da se to desi, ali onda kada vidim ove primjere, opet mi se javi nada.

VLADIMIR: Pomirenje doživljavam kao politički stav. Ako se zalažeš za pomirenje na etničkom principu, jer su ratovi koji su vođeni ovde bili zapravo etnički, ti onda moraš da iskažeš svoj stav prema tome. Zapravo svoj odnos prema toj prošlosti. Odnos prema zločinima i politici koja je vođena „u tvoje ime“. Mada sebe ne doživljavam pripadnikom niti kakve nacije, niti ikakve zajednice u tom smislu, kad neko čuje moje ime i prezime, zna otprilike, ima sliku šta sam. Ja imam potrebu da kažem da zločini koje su Srbi napravili nisu napravili u moje ime i da ih osuđujem. Ako čutiš o svemu tome, ako o tome čutiš i nikad se o tome ne izjasniš u svojoj

zajednici, gde to priznanje može da te košta, nisi za pomirenje. S druge strane, pomirenje u društvu ne ide bez transformacije društva. Kako će doći do pomirenja u Srbiji ako će ljudi izaći da prebiju učesnike gej parade, da zapale neku kuću u kojoj Jehovini svedoci drže neke sastanke? Kako onda možemo da govorimo o pomirenju? Ili sa emigrantima, azilantima, Romima koje su u Beogradu strpali u konzerve za sardine i govore da su im podigli standard i rešili stambeno pitanje? Pomirenje u ovom smislu jeste pitanje transformacije društva, prihvatanje različitosti i to na opštem, nekom zajedničkom nivou. Jesam za pomirenje među narodima, ali nisam za pomirenje među klasama.

SVJETLANA: Mene koncept pomirenja iznimno nervira. Ja ga u principu rijetko koristim, osim da ga kritikujem. Mislim da nam je on podmetnuto kukavičje jaje da ne bismo pričali o transformaciji društva. Ne bih govorila samo o transformaciji društva, već o transformaciji poretka. Mislim da je Vesna govorila o tome, kako lako pristajemo na to da kada govorimo o transformaciji poretka, govorimo da je preskupo. Nije nam preskupo bilo dvadeset godina ulagati u to da pričamo jedni s drugima, a da ne mijenjamo poredak. Da ne mijenjamo tajkunske elite, činjenicu da ljudi žive u siromaštvu i da ih koriste za to. Prvo ih tjeraju jedne na druge, pa da onda uzmu novce da ih kao mire. Nisu novci išli samo u nevladin sektor, već i u kojekakve džepove. To mi je izvlačenje na liberalno-građansku varijantu, da nas se uvjeri da je to pitanje mog individualnog stava. Na stranu što je to meni iz mog ličnog konteksta, vrlo problematično, jer u momentu kad počnem govoriti o transformaciji društva, otkrili su da mi je biva porijeklo srpsko. I sad ja treba da se mirim s nekim i dokazujem nekome nešto, a „otkrili“ su me tek u momentu kad nešto govorim protiv poretka. Onda mi nameću kontekst iz kojeg treba da se mirim i da se pravdam zato što tražim transformaciju poretka. I prvo da se opravdam da jesam to što jesam, a što nisam. Kako ja smijem sad da govorim da oni kradu pare, ako sam ja to što on misli da jesam? To je pitanje ravnopravnosti - ko sam ja pred institucijom, šta ta institucija radi za mene, šta radi s parama koje ja plaćam. Kad to riješimo, možemo se grliti, iako ne znam s kim. Prije nego intervenišu u moj intimni život, nek prvo prestanu da kradu pare.

NEDŽAD N: Moj otac je bio vojnik u ratu, poslije profesionalno vojno lice, obolio od PTSP-a... Imate hiljade i hiljade ljudi oko nas koji se nisu pomirili unutar sebe. Oni nisu taj neki svijet posložili kako to treba da izgleda. Haotična situacija je u glavama samih tih ljudi koji su bili na prvim linijama. Poslije nisu imali vremena da idu po nekim mirovnim skupovima. Kao član društva vjerujem u pomirenje kao proces koji nikada neće biti završen, kao krajnji dar do kojeg nikad nećemo doći. Kad prvi put kažemo da smo se pomirili, slagali smo se. To je ona neka greška iz prethodnih vremena. Snaga koju ulažemo u pomirenje prošlosti, istorija... bar deset puta veću snagu moramo uložiti u sadašnjost. A ne da je svakih dvadeset, trideset godina rat normalna situacija.

ANETA: Ne vjerujem u pomirenje, mislim da je konstrukt. U intimnom, vjerskom smislu možda, ali generalno ne. Shvatam da su se ljudi jako iskvarili ako polazimo od toga da su prije rata bili bolji. A to ne mogu da tvrdim zbog toga što sam bila isuviše mala. Ako u Srbiji izbjegla lica zapale baraku u koju su trebali doći Sirijski, izbjegli također; ako u Selcu spale lutku bebe i majke, jer je beba iz epruvete, da li znamo o kojim društvima pričamo? Situacija je jako loša, jer to nije samo stvar iz rata. Vi imate dvadeset godina ludila, i duhovne i duševne bijede. Ako mislimo samo na rat, a nakon rata se još gomila smeća vidi, da se ne lažemo, da nam očekivanja budu realna.

VESNA: Razlučila bih to na tri razine. Pomirenje sa sobom je velika blagodat procesa

starenja. Kad sam bila mlađa često sam imala dvojbi i to baš vezanih uz ovu drugu razinu – što bi značilo pomirenje s drugima. I ne pada mi na pamet da se mirim sa tako puno ljudi. U suočavanju s prošlošću mi je zaista važna osuda nasilja i ne pada mi na pamet da se mirim s nasilnicima. Zoran Pusić i ja nekad vodimo rasprave kome bismo dali ruku, a kome ne. I tu imam preispitivanja, s kim bih otišla na kavu, sa kim ne. Ima više ljudi sa kojima razgovaram, nego onih sa kojima ne razgovaram. Ima puno ljudi koji me napadnu na cesti. Ima i ovih drugih koji mi kažu da je važno i lijepo to što radim, kao i oni koji viču da je to izdaja. To su ljudi koji ulaze u moj privatni prostor i uopće mi ne pada na pamet da se mirim s njima, ili raspravljam s njima o tome kako nisu u pravu. Tako da je moja zadaća tu više osuda nasilja, nego pomirenje. Dugi niz godina na javnom skupovima bih govorila protiv koncepta pomirenja, jer sam često doživljavala da se meni ili nekim drugima nameće pomirenje. Smetao me taj faktor pritiska, kao da postoji guranje u pomirenje. Poslije se ispostavilo da nisam uvijek bila u pravu. I u smislu društvenog pomirenja, to je nešto što priželjkujem. Zapravo znam društva u kojima se to dogodilo. Kad putujem u neke druge zemlje, vidim da se dogodilo i vjerujem da se može dogoditi u našim društvima. Uz puno truda, rada i osude nasilja, puno više jasnijih poruka „ovo nije u redu“, „to je bilo zlo“. Nema razloga da mi tu nešto sad dajemo popuste. Bio mi je inspirativan Elie Wiesel, na komemoraciji u Auschwitzu, gdje je on bio jedan od preživjelih logoraša. Obratio se Bogu samlosti, kršćanskom bogu i zamolio da ne oprosti ubojicama, da ubojicama djece da nikad ne oprosti. Što se oprosta tiče, smatram da se ne može oprostiti u ime onih koji više nisu tu. Svatko od nas bira kako će oprashtati, ali u ime onih, posebno djece koja su ubijena, nitko ne može oprostiti. Bez obzira na to, mislim da se društva mogu pomiriti. Oprost nije preduvjet za pomirenje. Ako se trudimo, pomirenje je jedan društveni proces koji jednog dana možda dostigne neka nova generacija. Možda ne mi, ali bi mi bila utjeha da neka treća generacija to postigne.

ŽARKA: Lično, moja porodica je bila na sve tri strane, u sve tri države (zapravo, četiri), u svim vojskama. I oni svi danas komuniciraju i funkcionišu relativno slično kao i prije rata. Sušinski, imamo problema sa familijarnim PTSP-om, neko jačim, neko manjim. Ali generalno, to funkcioniše ok. Profesionalno, trudim se i funkcionišem tako da komuniciram maksimalno s kolegama u regiji. Često i češće nego s kolegama u zemlji u kojoj trenutno živim. Pokušali smo da napravimo neku regionalnu neformalnu mrežu portala kako bi se neke teme progurale u državama u kojima živimo. To nije profunkcionisalo, ali kada su kolege bile napadane, kada se huškalo na njih ili im se prijetilo, imali smo reakcije kolega iz regije. Mislim prvi put nakon rata. Imali smo otvoreno saopštenje ispod koga je bilo potpisano imenom i prezimenom trideset, četrdeset novinara od Slovenije do Makedonije. To nismo mogli da napravimo s redakcijama. To tako još uvijek ne funkcioniše, ali to je jedan od načina na koji možemo da doprinesemo tome što se zvanično zove pomirenje. Što se mene i nekog mog profesionalnog odnosa tiče, jedino što mogu da uradim je da se odgovorno odnosim prema onome što su teme koje su važne za to što zovemo pomirenje. Da podsjetim na određene godišnjice, izvještavam o određenim stvarima. Recimo, napadi na Dubrovnik uopšte ne postoje u javnom diskursu u Srbiji, Vukovar se jedva spominje... Što se rata devedesetih tiče, u Srbiji postoji Srebrenica i Kosovo. Ali se ne priča o tome šta se dešavalo početkom devedesetih u Hrvatskoj. Važno je pisati o tome i podsjećati. Ako urednici to neće da prihvate, mi ćemo naći načina da objavimo. Iz moje perspektive je to jedini način da nešto napravimo.

EDIN: Pored tog nekog željenog različitog raščišćavanja odnosa i pobjeda u tim borbama koje se vode, život se odvija. Ljudi se svakodnevno suočavaju s tim kako komunicirati sa nekim ko im je „neprijatelj“. Meni je to prijedorski gradonačelnik i ja njemu. Mi smo prije dvije godine u jeku kampanje imali neki sastanak. Iako me ispočetka ignorisao, došli smo do toga. Malo se izgalmili, završili sastanak i rukovali se. I bilo je tu intimnosti. Nije baš dva neprijatelja, više kao bokseri koji se poštuju, cijene u toj borbi. (...) Možda je ključ u komunikaciji. Sam čin sastanka je proizveo rukovanje koje je imalo svoju intimnost. Dok sukob ostaje, ako se ne inicira neka komunikacija. Odgovor za Bosnu je da se ljudima pomogne da se sreću. Znam u Prijedoru za četiri slučaja miješanih brakova u pet godina, što je daleko iznad ovoga o čemu pričamo.

Prošlost koja ne prolazi¹ - kao politički resurs²

Uvodno izlaganje: Svetlana Nedimović

U okvirima tranzicijske pravde, na društva koje su pretrpila nasilje u nekom obliku i trajanju, a uvijek većeg obima, gleda se kao na traumatizirana društva koja se procesima traganja za istinom i suočavanja s prošlošću (u svim segmentima koje ti procesi podrazumijevaju) liječe, iscjeljuju. Zanimljivo je to insistiranje na medicinskom žargonu, jer je implikacija da postoji nešto kao zdravo društvo, a koje je oslobođeno tereta prošlosti, u kojem odnosi više nisu opterećeni prošlošću. Kako kaže Ruti Teitel u svom pokušaju konceptualizacije tranzicijske pravde iz 2000. godine, u pozadini ili temelju ovog shvatanja krije se zapravo prosvjetiteljska ideja istorijskog kretanja kao ireverzibilnog, progresivnog kretanja koje ne ostavlja vremena za prošlost. Teitel, rekla bih s pravom čak i ako pomalo radikalno, ukazuje na progresivistički (pa, čak i romantičarski) duh tranzicijskih narativa. Zanimljivo je da i praktičari iz politike, kao i oni koji se bave suočavanjem s prošlošću insistiraju na potrebi da se krene dalje, krene naprijed, gleda u budućnost, što je tipično moderno legitimiziranje sadašnjosti na temelju zamišljene budućnosti, ta normativna supremacija futura.

No, korjeni ovakvog poimanja prošlosti i zdravog odnosa s njom sežu dublje od političkog pragmatizma koji nalaže vanredne okolnosti tranzicija ili politička mudrost demokratije koja nastoji spriječiti konflikte izbjegavanjem kontroverzi. Sežu u samu koncepciju modernog doba i modernog društva. Iskupljenje kroz budućnost jest ideja koja odlikuje moderno doba, a koja počiva na shvatanju vremena kao kretanja unaprijed, ka budućnosti. Pri čemu je sadašnjost predstavljena kao radikalni prekid s prošlošću. Kako Koselleck upozorava, moderno doba

¹ Izlaganje se temelji na naučno-istraživačkom radu u sklopu projekta *Trajectories of Modernity: Comparing European and non-European Perspectives*, koji se finansira sredstvima European Research Council a realizuje na Odsjeku za teoriju sociologije, filozofiju prava i metodologiju društvenih nauka Univerziteta u Barseloni. U ovom izlaganju prezentovane su neke od ideja i teza koje su razrađene u radu pod naslovom *An unsettled past as a political resource*; u: Wagner, Peter and Arnason, Johann, African, American and European trajectories of modernity: past oppression, future justice?, Annual of European and Global Studies Vol. 2, Edinburgh University Press, 2014.

² Nisam obožavateljka organicističkog jezika u društvenim naukama, ali resurs je nešto potencijalno obnovljivo, nešto što ima određenu dozu nezavisnosti i vrijednosti samo po sebi.

upravo zbog toga ne može učiti iz prethodno stečenih iskustava, jaz među prostorima iskustava i horizontom očekivanja se produbljuje do obesmišljavanja prošlosti koja, kako kaže Latour, i jest zauvijek eliminisana u tom progresivnom kretanju vremena.

U tom kretanju, *novo* utemeljuje i legitimizira samo sebe. Vjera u Novo, njegovu iscjeljiteljsku i oslobađajuću moć stidljivo se pomalja i kroz diskurs pomirenja. Najvidljivije to biva u radikalizovanoj koncepciji agonističkog pomirenja, odnedavno predlaganoj u literaturi tzv. agonističkih teoretičara, kao što je A. Schaap, gdje se pomirenje izvodi ne iz onoga što je bilo, nego iz onoga što će biti - iz društvenih projekata u nastajanju. Ključno za to pomirenje onda nije svođenje računa već "radikalni raskid sa društvenim poretkom koji je iznjedrio nasilje u prošlosti."

Još od revolucija 18. vijeka, moderno društvo svu vjeru i nadu polaže u nove početke, otjelotvorene u ustavima modernih država. To je ta sekularna vjera modernog doba, vjera u apsolutno novo, u početak absolviran od svega prethodnog. Pri tome se zaboravlja nešto što zapravo postaje bolno očito upravo na primjeru društava s tzv. nedavnom tragičnom prošlošću - prošlost se uvijek iznova neminovno pojavljuje kao ograničenje novog. Radikalni rezovi su nemogući. Ovakav pogled na prošlost zapravo i onemogućava sagledavanje potencijala koje prošlost ima za transformaciju cijelog društva, i to ne tako što je se prevazilazi i koristi je se kao rezpositorij zaključenih nauka i pouka, već ukoliko se se njom kontinuirano radi.

Stoga je prošlost vitalno značajna za nove početke, a radikalni rezovi su manje trenutni lomovi, a znatno više nizovi bolnih i mučnih, ponavljanih lomova, kako instruira i Dubielova studija parlamentarnih debata u Zapadnoj Njemačkoj, u kojoj se otkriva kako su diskusije iz svakodnevnog života kolektiva, o naizgled bezazlenim pitanjima, uvijek iznova zahtijevale rasprave o prošlosti.

Da bi ti potencijali za transformaciju društva bili vidljivi, samo poimanje društva mora počivati na drugačijim temeljima. Ovdje ću pomenuti Castoriadisovo poimanje društva. U najkraćim crtama, Castoriadis govori o društvu kao društveno-istorijskom. Društveno sebe stvara i može sebe stvoriti jedino kao istoriju. Istorisko dakle nije sukcesija, slijed neutralnih jedinica vremena već pomalanje radikalno novog, ali koje ne dolazi ni iz čega jer uvijek, bar u parčićima, postoji prošlost. Prošlost nije objektivizirani i od društva odsječeni rezpositorij iskustava i solidifikovanih značenja koji po automatizmu uslovjava samostvaranje društva – već se prošlost konstantno prima kroz stvaralački proces i time postaje dio konstituiranja društva i novih mreža značenja. U pitanju je samostvaralački proces u kojem se prošlost stvara i sama. Ovakvo poimanje društva obezvrjeđuje razlikovanje između zdravih i bolesnih društava na temelju odnosa s prošlošću. Društvo se nanovo konstituiše i nanovo sebe izmišlja u dijalogu s prošlošću koju ne zatvara, ma kako kontroverzna bila i ma kako sama zajednica ponekad vapila za oslobođenjem od tog dijaloga!

Činjenica je ipak da je bitno drugačiji način i narav odnosa s prošlošću u društвima koja tu prošlost ipak primaju kao rezpositorij zajedničkih definitivnih značenja njihove zbilje i njihovog samopoimanja u odnosu na društva čija prošlost ostaje nemirna i uz nemirujuća. Prošlost u prvom slučaju nije oslobođena kontroverzi, a pitanja na koja je naoko definitivno odgovorenou nisu isto što i razriješena pitanja – procesi stvaranja i reinterpretacije se nastavljaju. Ali uzburkana prošlost nije tek kontroverzna – ona je u ratu sama sa sobom. Značenja i narativi se sudaraju i bore, a projekti samog društva, umjesto da u prošlosti traže vrelo kolektivne imaginacije, bivaju sami uhvaćeni u mrežu prošlosti. Prošlost u ratu sama sa sobom pritišće

radikalnu imaginaciju društveno-istorijskog – znači li to da na koncu priječi konstituiranje društva i pomaljanje novog? Znači li to da uništava samo društvo?

Da bih odgovorila na ovo pitanje, u svom radu, protivno filozofskom puritanizmu, okrenula sam se iskustvenom – poznatoj velikoj raspravi istoričara i društvenih teoretičara u Njemačkoj sredinom osamdesetih. Dakle, u trenutku u kojem je izgledalo da Njemačka sravnjuje račune sa svojom prošlošću. Rad nekolicine njemačkih istoričara, Habermas, neki drugi istoričari i teoretičari, kao i uticajni društveni komentatori, tada su proglašili revizionizmom u službi konzervativnih struja njemačke političke scene. Istoričari su svoj rad smatrali legitimnim preispitivanjem nalaza u svjetlu novih dokaza. Kako kontinuirano istraživanje smatram temeljem aktivnog odnosa društva s vlastitom prošlošću, ne bih se usudila ulaziti u tu vrstu evaluacije i utoliko rad njemačkih istoričara, u intenciji barem, ne vidim kao problematičan, čak i ako su problematični neki aspekti selektivne kontekstualizacije na koju u tom radu nailazimo. Ono što me u svemu tome zaintrigiralo jest izjava jednog od istoričara, Noltea, da je došlo vrijeme za normalizaciju odnosa Njemačke s prošlošću. Koliko god mi uznemirujuća bila rigidnost stavova Habermasa i njegovih istomišljenika u ovoj raspravi³, njihov odgovor Nolteu je inspirativan – vrijednost njemačke prošlosti leži upravo u njenom neprolaženju, ona ne prolazi i ne smije da prođe, jer dok god uznemirava, dok god se opire rutinizaciji i normalizaciji, ta prošlost je izvor političke pedagogije, kako kaže Mommsen.

Aktivan odnos s prošlošću u svrhu transformacije društva znači znatno više nego priznavanje istine o konkretnim događanjima, pa i znatno više od administriranja pravde. To znači konstantno aktivno preispitivanje sadašnjih političkih praksi i političkih vizija pod mikroskopom prošlosti i njenog sadašnjeg značaja. Što je možda najvidljivije u govoru koji je povodom Dana pobjede njemački predsjednik Weizsaecker održao 8. maja 1985. U ovom govoru (u kojem ima i problematičnih mesta), ono što je zanimljivo je momenat u kojem on bez ikakve potrebe da u nekom govoru koji je svečarski, govori o konkretnim javnim politikama, koje bi mogле proizaći iz aktivnog odnosa Njemačke sa svojom prošlošću, i to prošlošću koja neće da prođe i koju zapravo i ne smijemo pustiti da prođe, ne zato da bismo je instrumentalizirali već zato da bismo se u tom napetom i tjeskobnom odnosu s njom konstituisali. Između ostalog, kada se govori npr. o programima zdravstvene zaštite, razmišlja se o tome šta je rađeno s ljudima npr. koji su imali problema recimo sa mentalnim zdravljem u nacističkoj Njemačkoj. Kada se govori o emigracijskoj politici, nešto što je vrlo bitno za EU danas, treba razmišljati o tome šta je Njemačka učinila svojim građanima, u koju poziciju ih je stavila i kako su se odnosile ostale države prema tim ljudima koji su izgubili državljanstvo i protjerani. To je bio možda, meni se čini, najbolji primjer kako politika može bez narušavanja vrijednosti prošlosti da je ne koristi, nego da je shvata kao vrelo inspiracije za konkretno političko djelovanje u sadašnjosti.

³ Odnosno njihovo odbijanje, na moralnim osnovama, neophodnosti daljnog istraživanja u istoriji pa i preispitivanja određenih tumačenja na temelju novih dokaza.

Prošlost nije objektivizirani i od društva odsječeni repozitorij iskustava i solidifikovanih značenja koji po automatizmu uslovjava samostvaranje društva – već se prošlost konstantno prima kroz stvaralački proces i time postaje dio konstituiranja društva i novih mreža značenja. U pitanju je samostvaralački proces u kojem se prošlost stvara i sama.

Ovo govori da se odgovornost spram prošlosti pretače u odgovornost spram sadašnjosti i stoga se prošlost nikad ne smiruje i ne zatvara. Samo takva, otvorena, živa rana doprinosi transformativnim potencijalima društva. To nije pozicija za neutralnu, liberalnu državu već angažovanu, čak i ako je problematično funkcionalna, kakva je BiH danas.

Šta je za to potrebno? Politička i istorijska odgovornost koja političku vrijednost prošlosti neće suprotstaviti zahtjevima pravde. Iris Marion Young tu predlaže zanimljiv model, koji je možda dobra početna tačka. Young govori o modelu odgovornosti koja počiva na društvenoj povezanosti. Tako gledano, prevazilaženje prošlosti bi značilo nepravdu samu po sebi ili perpetuiranje istorijskih nepravdi. Ovako, politička odgovornost znači da svi oni koji učestvuju u produkciji i reprodukciji strukturnih procesa čije posljedice su nepravedne, imaju odgovornost da kolektivno transformativno djeluju. To može značiti i retributivne i restorativne narative pravde, ali i općenito – reimaginaciju društva. Drugo, politička imaginacija kojom će ta politička odgovornost biti pretočena u nove projekte društva. Prošlost kao živa rana je neotuđiv dio sveukupnog političkog procesa zamišljanja i konstituisanja društva i političke zajednice. To podrazumijeva neprestanu konverzaciju sa djelima prošlim i preuzimanje odgovornosti uvijek iznova, čak i kad sami neposredni akteri i žrtve već zadugo nisu među nama. Nema utočišta u onome što je kancelar Kohl zazivao – ‘blagoslov kasnijeg rođenja’!

Društva svoju prošlost ne mogu nadživjeti. Užasna prošlost međutim još uvijek je potencijalno vrijedna politički – uprkos tome što je užasna, baš zato što je užasna. Svođenje računa ne rezultira po automatizmu metamorfozom društva. A možda metamorfoze ni nema. Prošlost ne prolazi. Ali ne mora biti prepreka pravednjem društva – dok god je prostor aktivnog odnosa s prošlošću širi od *ad hoc* mehanizama tranzicijske pravde. Taj prostor zapravo se mora poklapati s prostorom političkog. Kao što Dubiel citirajući Mishimu dâ naslutiti – tragedija koincidira s demokratijom. Demokratija je demokratija samo dotle dok ne zaboravlja svoje tragične izvore.

A društvo je izlječeno i zacijeljeno samo dok živi nemogućnost iscjeljenja, prihvatajući sebe i svoje postojanje bez normalizovane, neutralizovane, obamrle relacije s prošlošću koja samo takva, uzburkana, konfliktna, problematična i uznemirujuća, jest resurs za politički obračun s nepravdama iz prošlosti i sadašnjosti.

Ovo je dakle, tačka na kojoj se otprilike okončava, da tako kažem, faza mapiranja mog zamišljenog puta ka spašavanju prošlosti od prolaska i prepoznavanja njene političke vrijednosti, van puke politikantske instrumentalizacije.

Iz te tačke možemo pokušati da sagledamo i februarsko-martovska zbivanja na ulicama Bosne i Hercegovine. Ovo je dio koji je potpuno nerazrađen i predstavlja pokušaj da se sagledaju zbivanja u BiH tokom prethodnih mjeseci i po dana na temelju ovog idejnog okvira – aktivnog odnosa s prošlošću kroz koji se ona transformiše u politički resurs. Možda sagledavanje i nije najbolji izraz, s obzirom da su u pitanju još uvijek zbivajuća zbivanja. Možda radije – suočavanje izloženog okvira sa tim zbivanjima da bi se pokušalo dokučiti na koji način se to suočavanje odražava na jedno i na drugo, šta nam okvir može reći o zbivanjima, a šta zbivanja o samom okviru i, u krajnjoj liniji, šta bi ova zbivanja mogla značiti za naš odnos s prošlošću. To suočavanje je, u neku ruku na prvu s obzirom da sam i sama učesnica ovih zbivanja, kod mene za početak generisalo četiri zapažanja:

1. Socijalna pravda je temeljna ideja kroz koju sami učesnici interpretiraju ova zbivanja, bar u ovom trenutku. Ona se pojavljuje kao okvir u kojem se na bitno drugačiji način pristupa prošlosti, a i sama društveno značajna prošlost biva proširena da obuhvati i znatan dio prijeratnog, jugoslovenskog perioda bh. društva. Prošlost o kojoj govorimo u kontekstu tranzicijske pravde je vremenski omeđena, što je nužno iz mnoštva razloga, čak i praktičnih, ali to podrazumijeva njenu dekontekstualizaciju. Tako je, na primjer, u suočavanju s tragičnim godinama naše nedavne prošlosti izgubljen preobražaj subjekata ekonomskog demokratije u objekte građanske demokratije.

2. Tu mi se javlja analogija s Marxovom dijagnozom revolucije 1848. u Francuskoj, o kojoj on govori kao o nužnom vraćanju unazad da bi se išlo naprijed. Mi smo se morali, ne doslovno naravno – prije simbolički, vratiti unazad, na nepravdu koja počinje krajem osamdesetih, da bismo razvili pojmovni i idejni instrumentarij od značenja i supstance za nas sada. I to je ono što je u stvari ovo počelo da demonstrira, da se sada dešava, da smo se gotovo morali vratiti unazad, da smo povukli vokabular, pojmovni instrumentarij iz tih vremena, samo da bismo shvatili da je potpuno neupotrebljiv. Da moramo izmislići neki novi jezik. Da vi danas recimo, kad kažete radnici u BiH, zapravo ne znate na šta mislite. Da ne možete govoriti ni o radništvu, da vi govorite o uposlenicima, ili poluuposlenicima određenih preduzeća. Ako želite reagovati

Društva svoju prošlost ne mogu nadživjeti. Užasna prošlost međutim još uvijek je potencijalno vrijedna politički – uprkos tome što je užasna, baš zato što je užasna. Svođenje računa ne rezultira po automatizmu metamorfozom društva. A možda metamorfoze ni nema. Prošlost ne prolazi. Ali ne mora biti prepreka pravednjem društву – dok god je prostor aktivnog odnosa s prošlošću širi od *ad hoc* mehanizma tranzicijske pravde. Taj prostor zapravo se mora poklapati s prostorom političkog.

na socijalnu nepravdu, želite reagovati transformacijom nekakvog socio-ekonomskog poretka, ispostavlja se da vaša referentana tačka nisu neke sedemdesete i šezdesete. Da ne zname o čemu govorite, da radnici kojima govorite kao o nekoj radničkoj klasi nemaju pojma o čemu govorite, i o tome šta znači biti tvorac vlastite istorije.

3. Da bi to bilo moguće, duhovi nekadašnjih kontroverzi morali su biti probuđeni. Naša praprošlost je u mnogome tretirana kao dovršena i zaključena, metaforičkim rječnikom mog dosadašnjeg izlaganja govoreći – kao neuzburkana, osim u pogledu međunacionalnih odnosa. Sada se međutim pomalja socijalna dimenzija te prošlosti kao takođe nedovršena i užburkana, a iz nje izviru reinterpretacije od značaja za političku sadašnjost. I ne samo našu, ja bih rekla i šire, jer se u stvari u svim ovim protestima i u Evropi i u Južnoj i Sjevernoj Americi izbjiga to pokušavanje da se razmišlja u nekim drugačijim kategorijama. U kojima se pitanje participacije u ekonomskom životu (neću reći radničke participacije, već participacije društva uopšte u odlukama u ekonomskoj sferi), javljaju kao željeno polje djelovanja.

4. Politička odgovornost i politička imaginacija traže treći element – sam politički trenutak. Odnos s prošlošću u smislu njene preobrazbe u politički resurs ovisi o međudjelovanju, političke odgovornosti (prošlost), političke imaginacije (budućnost) i političkog trenutka (sadašnjost). Ovo treće nije u domenu političkog i društvenog inžinjeringu.

Izvodi iz diskusije

VESNA: Ja bih samo na tragu rečenog, o tezi da je prošlost u politici tretirana kao završena. To je politička laž. Naši političari i političarke nam stalno lažu da je završena. Dosta ljudi sve vrijeme zna da lažu, samo vjerojatno ne mogu pronaći način da to glasno kažu, iako postoje oni koji povremeno to uspijevaju reći u javnosti, poput udruga žrtava. Samo se sjetimo da i pisci, redateljice, umjetnici, stalno ponavljaju da je to laž i o tome se onda i piše u medijima. To i jest neka stalna rasprava između političke elite i onih koji govore u javnosti. Vrlo je teško političare uvjeriti da je to laž. Nekad mi se čini da su nešto i čuli. Čak i neki političari u ovom prostoru to čuju, mada se onda povuku u pragmatiku, jer ne znaju šta da rade s tim strašnim teretom prošlosti. I u Hrvatskoj se dosta jasno i zna da nije riječ samo o devedesetima, već o cijelom 20. stoljeću. Ali baš zbog nelagode i nemogućnosti da se to pretvori u nešto politički operativno, oni se opet povuku. (...) Ono što me je jučer u nekom času zasmetalo, jest percepcija nas i društva kao nekih o čijim životima odlučuju drugi. Važno mi je istaknut koliko je važna naša odgovornost. Važno je vraćat ljudima tu odgovornost, a ne ispričavati ih kroz to - to su političke elite. Ono što se svaki dan može donijeti su neke važne odluke prema ljudima oko nas (...). Čini mi se važnim ljudima ne dati šansu da se za sve okrivi politička elita, jer imamo prostora za djelovanje. Naravno da prošlost nije završena, svako od nas svaki dan može zauzet stav prema nasilju. Ljudi, kad im se ukaže na to, zapravo mogu sebe sabrati i početi se ponašati drugačije i tu ima prostor izbora koji je jako važan. Ako više ljudi bude etično postupalo, onda će nam na kraju dana i neki političari morati postupiti drugačije.

ANETA: Ovo „prevazilaženje prošlosti kao socijalna nepravda“ – podsjeća me na ono što je Merkel izjavila da smo zauvijek odgovorni i s time bih se složila. Ovo drugo da se od nas ne očekuje suočavanje s prošlošću, nego jedan veliki skok, to me podsjeća na izjave objašnjavanja,

racionaliziranja sadašnje situacije u Haagu, gdje oni kažu „to je naša prošlost i mi sad idemo dalje“. I ja se strašno bojam kad Vučić kaže “mi idemo dalje”. Vijeće se bavi recentnom prošlošću Srba u Hrvatskoj i mi za to gotovo ništa novaca ne dobivamo od Srbije, koja se nominalno služi tom prošlošću u svakodnevnom političkom govoru: Jasenovac, Jadovno... Ali kad zaista treba pokazati volju da ta prošlost da svoje argumente, i nju uvrstiti u javne politike, ne pokazuju interes i to im zaista nije prioritet.

ADNAN: Značajnom tačkom mi se čini dijalog s prošlošću koji je stalan i koji se kroz vrijeme mijenja, transformiše, mijenja značenja. To mi se čini važnim i za suočavanje s prošlošću i za tranzicionu pravdu. Tragam za tim koja bi to čitanja prošlosti bila, novi uvidi upravo pridonosili transformaciji sukoba koji nas tiše. Oni sigurno nisu nerješivi. Sigurno unutar sebe mogu naći neka razmatranja koja će nasilje tretirati univerzalno kao nasilje, a ne samo nasilje činjeno nad nama i nepravde koje su omeđene tim značenjem. Svejedno da li je to klasno nasilje ili etničko, ali je bitno da ga lociramo kao takvo i da se kao takvo i razumije. Šta bi to bila ta restorativna pravda, taj inkluzivan odnos s počiniocima ili ljudima koji su aktivno bili dijelom nekog nasilja? U zajednicu ih se mora nekako vratiti bez obzira na to hoćemo li ih procesuirati ili ne. To nosi u sebi taj obnoviteljski momenat. Lokalna zajednica mora da se nosi sa tim. Što je svakako njen problem, a ne političkih elita. Ovaj bunt iz februara nas je sve skupa iznenadio. Odakle je to došlo? Od sindikalnih ili nekih drugih grupa koje u ovom tranzicijskom procesu BiH nikad nisu tretirane kao akter promjene što naravno, nije slučajno. S druge strane, sigurno je da su i ti ljudi dio onog procesa u kojem smo svi mi. Oni prate šta se dešava. Kako napraviti demonstracije, a da se ne pretvara u etničke sukobe, i ako je moguće, neomeđene etničkim granicama? Taj bunt ukazuje na to da u ovom narodu ima jako dobre energije. Nije nužno da idete na seminare i treninge da bi osvijetili masu stvari, neke stvari se dešavaju spontano.

SVJETLANA: Završenost prošlosti jeste politička laž i pitanje je sad kako to ukrasti natrag. Jedno je govoriti oko tog prostora, dakle van njega, da je to politička laž, a ljudi koji ponavljaju tu laž djeluju, donose odluke za cijeli kolektiv. I to nije ekskluzivitet bosansko-hercegovačke politike, nego i ljudi koji su tu da pomognu taj proces. Govorim o diskursu Evropske komisije. Mogu shvatiti da osjećaju zasićenje, ali ovo “idemo dalje”... kud dalje?

Slažem se s jedne strane, odgovornost treba vraćati ljudima, ali im s druge strane trebate dati prostor. Ili ih učiniti svjesnim da treba da sa tom svojom odgovornošću koju intimno osjećaju ili ne osjećaju, idu negdje gdje mogu nešto promijeniti. (...) Kako ljudima vratiti ne samo njihov vlastiti osjećaj odgovornosti, nego im vratiti moć političke akcije? U momentu kad sam radila na pitanju preduslova za prošlost kao politički resurs, pričala sam o političkoj imaginaciji. Ali u momentu kad se ovo dešava u Sarajevu, shvatila sam da u korijenu toga стоји politički trenutak koji se ne može vještački proizvesti. A tek on onda okida tu reakciju u vidu odgovornosti i imaginacije. Ali ako nemate politički moment, promjene, zaokreta u odnosu

čini se važnim ljudima ne dati
čansu da se za sve okrivi
politička elita, jer imamo prostora
za djelovanje. Naravno da prošlost
nije završena, svako od nas svaki
dan može zauzet stav prema
nasilju. Ljudi, kad im se ukaže na
to, zapravo mogu sebe sabrati
i početi se ponašati drugačije
i tu ima prostor izbora koji je
jako važan. Ako više ljudi bude
etično postupalo, onda će nam na
kraju dana i neki političari morati
postupiti drugačije.

sa prošlošću, kada se otvara prostor, krađa prostora za djelovanje... Bojim se da tu društvene nauke opasno padaju. Oduzima im status seoskog proroka, i ovim analitičarima, i ovima koje zovem policy-brieferima. Te stvari se dese, zašto se desilo? Ljudi sa kojima sam na ulici pričala, bili su izuzetno isprovocirani izjavom kantonalnog premijera koji je rekao da Sarajevo može na ulicu da se solidariše sa Tuzlom, ali nema nikakvog razloga da izlazi na ulicu. Tu vrstu vrlo plodne političke gluposti ne možete nužno isprovocirati. Jedino da ih tretiramo da budu što javniji, što gluplji.

Ovdje se zaista vodi bitka za povrat prostora da se javno djeluje. Tim pitanjima nisu dorasli ni konzervativci niti lijeve političke stranke. Ljudi sami, ne ni ljevica ni desnica, doveli su socijalnu problematiku u žiju interesovanja. Međutim, to ne znači da se sad opet bavimo prebacivanjem iz registra i da ćemo sada reći da su nam svi međunacionalni problem nevažni. (...) To će se morati vratiti u taj registar, samo što ta priča o Deytonskom ustavu, mora biti sagledana i iz te socijalne perspektive. Mijenjanje bilo kakvih institucionalnih aranžmana u BiH nije više samo rezon Evropske komisije, MMF-a. Funkcionalna administracija? To je sada priča šta socijalni principi znače ovom društvu i ovom kolektivitetu u nekakvom ponovnom nastojanju. Hannah Arendt ima taj izraz „explaining away“, racionalizacija ovakvog iskustva, zločina, dovodi do nestajanja - „Mi smo to racionalizirali, sad to više nije ni bitno“. Restorativna pravda, praksa restorativne pravde su bitne zato što su drže pažnju i na sadašnjosti i potrebama zajednice. A to su moralne i egzistencijalne potrebe zajednice. Oni su svjesni da su radili nešto što ide preko njihovog moralnog bića kao zajednice. Ali je trenutak opet bio bitan. Okolnosti su se bitno promijenile da oni dođu u tu situaciju.

Kako napraviti radikalne proteste? Jedino što mi je u svemu tome sada nauk je krađa prostora. To kako smo krali prostora da pričamo o tome. O nasilju koje se desilo. O onome što se desilo u Sarajevu. Prvo da je to zaustavljeni; drugo da su ljudi izašli nakon petka, odmah u subotu da kažu: „desilo se“. Ali to nije kraj priče. Moja saznanja upućuju na to da je tu bilo organizovanih grupa kojima je namjera bila diskreditacija protesta. Kad izađete, bitno je šta radite u tom momentu i ono šta se desi, ali i naknadne interpretacije toga. Prvo šaljete poruku onima koji su palili, a onda poruku onima koji su u tome vidjeli samo paljevinu.

Nama ste na ulici trebali. Sasvim mi je jasno da se nevladin sektor morao do neke mjere povući jer je ovo nesigurna situacija. I ne mislim da su se svi povukli zato što se boje za pozicije kod donatora. Neki jesu, da se razumijemo, neki su radili medvjede usluge. Ali su nam bili potrebni ljudi koji se bave analizama, ljudi koji prate budžete i slično. A s druge strane su nam trebali ljudi koji znaju kako izaći na kraj sa situacijama koje su i kad nisu fizički nasilne, užasno nasilne. I gdje vi ne uspijivate politički artikulisati nešto upravo zato što ne znate kako da se ponašate. Iz ovog bolnog uličnog iskustva dolazi nam dosta: od toga da ne znamo kako isprati suzavac iz očiju, do toga da ne znamo kako raditi preko nekih socijalnih jazova, društvenog položaja, obrazovnog backgrounda, kako komunicirati s ljudima i pomoći im da privatni interes prevedu u politički cilj za cijelo društvo.

DAVORKA: Mi imamo trenutno među nama, ovdje u ovoj prostoriji, ta neka tri distinkтивna područja: akademija, znanost u svom najčistijem obliku nazovimo to tako, nevladin sektor, mirovne i ljudskopravaške organizacije i treće polje je ovo polje socijalne teorije, odnosno traženje načina da se ona pretvoriti u praksu, korak ka društvenom aktivizmu. Jer ja vidim, osjećam zapravo intuitivno da smo upućeni jedni na druge u tom procesu. Pozivam na nekakvu interdisciplinarnost i multiuperspektivnost, ne samo da se ona uspostavlja kao nekakav zahtjev

u znanosti, već u ovom svemu čime se mi bavimo. Pozvala bih da pokušamo promisliti u kom momentu, gdje mi možemo jedni drugima biti saveznici. Kako se možemo uputiti jedni na druge, gdje možemo pomoći jedni drugima i ostvariti nekakve vidove suradnje koja bi nas pomakla prema tom cilju na koji smo svi upućeni, tako sam barem ja ovdje doživjela.

HRVOJE: Znanost ima svoje nekakve zakone djelovanje, metode i tako dalje i to nekad može biti kruto, ali je tako. Što ne znači da u jednom trenutku ne može postati aktivistička. Tu je ono što smo mi vama postavili pitanje: kako vi vidite nas kao nekakav servis u tom smislu? S druge strane, ja deset godina predajem na školama ljudskih prava, za Documentu, Centar za mirovne studije... Ja sam predstavnik polja iz kojeg dolazim. Tako nastupam ja i neke moje kolege. Ali čitav niz aktivističkog djelovanja postoji i na kontra strani. (...) Postoji ova druga strana koja ima svoje aktiviste ili svoje povjesničare, politologe... Ima li smisla da se ovdje nalaze aktivisti koji misle da je nacionalizam loš, gdje se nalaze i povjesničari koji to isto misle, politolozi? A u Avazovom neboderu će biti isti ovakav skup, samo s obrnutim predznakom. I oni će navest vrhunske argumente. Izvađene iz konteksta, ali će to u javnosti zvučat vrlo dobro – ko je koga napao prvi (*oni nas*), s kim da se mi mirimo, kad će nam platiti reparaciju oni koji su prvi počeli... Što smo mi tu novo saznali? Koju sam novu informaciju, input za dalje saznao, što već nisam imao? I dalje mi nedostaje to što znam - koliko god mi utjecali na jedan dio javnosti, tako postoji i paralelni svijet koji na isti način i jači, utječe na drugu stranu spektra. I sad, ima li tu mogućnosti dijaloga ili ćemo se i dalje baviti rogovima? Nećemo uvažavati kontra povjesničare, kontra aktiviste? Navedite nam konkretne primjere. Jeste li doveli na ovakav okrugli stol veterane Srbe, Bošnjake... Da vidimo kako to izgleda. Moj diskurs ne dopire do onog diskursa kojem je „za dom spremni“, to što je. Mi možemo biti servis, u aktivističkom slučaju. Morate vi nama reći, kako vi vidite suočavanje s prošlošću sa našim znanjem, našim metodama. Jer mi nismo ovdje došli na skup povjesničara.

ANETA: Svjetlanu sam htjela pitati, završila je danas s iskazivanjem neke sumnje ili na tragu kritike, da su na protestima vidljivo nedostajali ljudi iz nevladinih organizacija. Pričala si o političkom trenutku, da ga ne možemo predvidjeti, da nismo na to spremni. Ja tvrdim da se u Hrvatskoj neće dogoditi taj politički trenutak, iako ima puno razloga. Ali mislim da to doživljavanje nacionalnih, državotvornih interesa uvijek nekako prevlada i činjenicu da si gladan, da dijete ne možeš da školuješ i tako dalje. Želim da sam u krivu, ali nisam sigurna ko bi se na tom protestu našao. To je momenat koji ne možemo da predvidimo. Relativno smo na to spremni ili nismo uopće na to spremni. I kako se mi sa time nosimo?

SVJETLANA: Sarajevski protest i plenum je specifičan zbog loših iskustava iz prošlosti sa određenim organizacijama iz nevladinog sektora. Mada ja ne mogu reći da li su nevladine organizacije krive po sebi, ili krive za to za što ih se optužuje. Ali, jednostavno ta slika je vrlo strašna - doći će ljudi iz nevladinih organizacija, napraviti projekt i uzeti novce. Postojao je određeni animozitet prema nevladnim organizacijama, ali to nije bilo artikulisano do momenta kad se dešava plenum. A već prolazi nekakvih 5 dana gdje se u medijima drvi da su to huligani koji pale i da je to isto kao i '92. Ja nisam imala prostora da ljudima kažem da devedeset druge niko ništa nije palio - 5. aprila 1992. su ljudi mirno stajali na mostu, pri čemu su tri lica poginula. Taj treći se zaboravlja. Imamo spomen za dvoje, ovaj treći nije tako romantičarska figura. A ubijen je na Mostu bratstva i jedinstva na moje oči. Porodica je odselila iz Sarajeva i to se izgubilo iz kolektivnog pamćenja.

Imate pet dana u kojima nevladin sektor može izaći i reagovati na neki način. U nekom

momentu se pojavljuje mreža nevladinih organizacija. *Account*, čini mi se. I oni izlaze sa svojom listom zahtjeva, apsolutno se ne referirajući na zahtjeve građana. Faktički se izdvajate iz društva - "nismo mi s njima". Ali koristite momenat da se i vi nakačite na voz. Mi nismo imali reakciju iz nevladinog sektora. Nismo imali ljudi koji se bave nekim sigurnosnim procjenama, da kažu da se tako ne ponaša policija koja ima zadatak da štiti institucije države. Koja ne štiti zgrade, a u pokrajnjim ulicama stoji policija pod punom ratnom spremom. Šta oni čekaju? Nemam dopuštenje da kažem koja, ali jedna organizacija se ljudski i materijalno stavila u službu toga. Ljudi su to uradili samo iz svoje dobre volje, vjerujući u nešto. To nam je konkretno nedostajalo. Ta vrste reakcija i u krajnjoj liniji, i stručna pomoć. Da neko kaže „ja eto, nisam dobro viđen kao nevladin sektor, ali tebe znam. Evo ti analiza budžeta, nosi je u radnu grupu“. A šta se dešava? Postoji oprez, opravdan strah, ali i to da mi jednostavno nismo mislili o tome, da ti u nekoj takvoj situaciji moraš donijeti odluku. To je pitanje tvoje političke procjene: šta ti možeš u svom domenu djelovanja uraditi i na koji način, a da ne izložiš organizaciju. Ne zbog organizacije, već zato što štitiš interese neke grupe ljudi u tom društvu. U BiH je upravo zbog ove luđačke košulje otvoren prostor mogućnosti. Hrvatskoj je EU dala neki okvir nadanja. Kod nas je došlo do toga da nemate čemu da se nadate, i zato to izbjiga.

SRĐAN: Dao bih dvije sugestije. Nevladine organizacije imaju ljudi koji imaju argumente, znanje, ali nemaju dovoljno jake kanale da se to promoviše u zajednici. Dakle, potrebna je infrastruktura da se te ideje i činjenice prenesu na što više ljudi. Nemate tv, nemate novine, ni škole. I tu trebate iskoristiti stručnjake. Dati im mogućnost da ne brukajući svoju struku, iznose činjenice koje su relevantne. Treba izbaciti ljudi iz ravnoteže da počnu misliti. Time dobivate na legitimitetu. Druga stvar, mislim da nevladin sektor nema praktične vještine. Morate da imate vještine da osvojite ili se nametnete u odnosu na druge ljudi. Sad se vraćam na PR i kanale komunikacije. Možda bi bilo dobro da angažujete stručnjake da rade neke kampanje. Šta znači PR u istoriji? Da Hrvojeva knjiga za koju on tvrdi da je realna, bude što više prisutna u javnosti. Koliko dobrih knjiga i činjenica nije prisutno. Zašto on ne može da dođe u *prime time*? Zašto je Nino Raspuđić dominantna figura iz BiH u javnosti? Neko ga promoviše ili on nikoga ne odbija? Moramo se početi ponašati kao profesionalci. Razmišljajte kao Coca Cola. Imate proizvod koji treba da dođe do što više ljudi. Dobro je da se napravi tribina da dođe dvadeset ljudi. Ali je mnogo bolje da se pojaviš na televiziji i kažeš ono što je dobro. Ako Hrvoje kao pojedinac to uspije, ne vidim zašto nevladin sektor ne može da to uradi, koji ima infrastrukturu i sredstva... Znači, da jedni druge pojačavamo. Ako on ima znanje, vi imate cilj, dajte mu mogućnost da to znanje dopre do što više ljudi.

SVJETLANA: Što se tiče profesionalnog PR-a, ja bi odmah rekla – nemojte. Jer ovdje nevladin sektor kad radi PR, završimo s *jumbo* plakatima i ostalim. Nije problem nedostatka vještine, već donošenja odluke. To je jednako problem nevladinih organizacija, kao i akademske zajednice. Ne bih da se vraća samo na istoričare. Gdje su bili ljudi, istoričari, akademska zajednica da kažu da ne drži analogija s devedeset drugom? Da neko kaže: "Nije devedeset druga. Devedeset druge je to tako i tako izgledalo." Sociolozi, socijalni psiholozi da pričaju o nekakvima fenomenima navijačke subkulture... Novinari su tragali za akademском zajednicom koja će biti spremna 7. februara, nakon što je gorilo Predsjedništvo, izaći i pričati o tome. Našli su dva čovjeka: politologa Asima Mujkića i teoretičara društva Esada Bajtala, koji sam svojom odlukom i nekim etičkim senzibilitetom, stoji van tih krugova i uslovno rečeno nema privilegovanu poziciju koju bi mogao izgubiti. Njemu su sve već oduzeli. On je u suštini bio najhrabriji. A u momentu kad ja izlazim i koristim titulu koja mi inače, ni za šta ne treba, ja prestajem biti neko iz struke i

nauke. Ne samo zato što nemam institucionalnu afilijaciju, nego zato što sam jedna od "njih". Dakle, oduzima mi se pravo da govorim iz bilo koje druge pozicije, osim iz pozicije nekoga ko je učestvovao u protestima. I iz pozicije kojoj je u tom momentu na osnovu ne znam čega, pripisan etnonacionalni identitet. Onima koji su se usudili biti hrabri, oduzeli su se svi ostali identiteti. Akademska zajednica je u ovom slučaju omanula strašno. Novinari su ih vukli za rukav. Šire gledano, akademska zajednica u smislu u kome mi govorimo, je i unutar akademske zajednice širom svijeta, već neko vrijeme predmet manje ili više otvorenih diskusija. Hrvoje je

govorio o zakonima naučnog istraživanja i protokolima akademske zajednice. To je predmet diskusije. Šta u ovom momentu znači akademska zajednica? Naročito kako se budžeti smanjuju, a novci koji trebaju da idu za istraživanje odlaze nekud drugo. Neka nevinost akademske zajednice postaje bespredmetna. Tom kategorijom ne možemo više u ovom slučaju baratati. Ljudi debatiraju o tome šta znači akademija u 21. vijeku. Šta znači akademija u doba socijalnih previranja? U momentu kad ljudi iz same struke i nauke dekonstruišu tu nauku iznutra. Dakle, postoji nekakvo propitivanje i to se odražava i na protokole. Ona sporo reaguje na neke stvari, jer je struktura. Trebat će vremena da se shvati šta je uloga akademije, šta znači biti javni intelektualac. Akademska zajednica bi trebalo da zauzme stav da neće tretirati NV sektor kao *ad hoc* nekakvu strukturu koja će uskoro nestati, nego početi zvati ljudе na fakultete i pričati na nekom sistemskom nivou. Ne ide to samo "zovite vi nas". Zovite svi jedni druge.

ADNAN: Osvrnuo bih se prije svega, na ovo važno pitanje zašto smo pozvali istoričare. Iz istoričarskog diskursa dolazi nešto što smo prepoznali kao jednu vrlo utemeljenu i strateški promišljenu manipulativnu proizvodnju kulture nasilja iz nacionalističkog diskursa. Zbog toga smo kao goste pozvali ljudе za koje smo prepoznali da izlaze iz toga, da se sami bore. Prosto da vidimo gdje su tu zajednički kanali djelovanja. Niz ljudi koji prolaze te naše obrazovne institucije izlaze izluđeni iz njih. Tu se znanje ne pojavljuje kao emancipatorsko, nego prilično štetno. Jako

teško s tim polemišemo. Htjeli smo vidjeti koji su to kanali pristupa konkretno nas, mirovnjaka univerzitetu. Prosto, vi ste tu resurs. Prosto smo htjeli osvijetliti koji su tu još pristupi mogući koje mi možda ne vidimo, a koje vi u nekom smislu, bolje vidite. Morali bi promišljati gdje su dodirne tačke u kritiziranju društva. Ponovno se vraćam na neku etičku poziciju koja zapravo kritizira ono što proizvodi nasilje u našim društвima. Prinuđeni smo da razmišljamo kako probiti te zidove i "avaze". Potrebno je kapilarno, kroz mainstream, tragati za rješenjem.

Mi jednim dijelom, radimo baš sa ratnim veteranim, gdje se susrećemo s nepatvorenim pomirenjem. Nešto što stvarno funkcioniра. Dovodi i do promjene u ljudima, a vidim i posljedice u društvu. Dakle, potencijala ima. Ne smijemo samo crnjačiti. Što se tiče ovog PRA-a, prostora u javnosti ima, ali je teško artikulirati neke stvari tako da to prodre do ljudi. Uvijek će biti simpatizera ustaša, četnika, ali kako to formulirati da ljudi počnu temeljnije propitivati. To nije jednostavno. Pričamo različitim jezicima simbolike. Odnos prema prošlosti nam je drugačiji. Srećem se sa zajednicama po Bosni koje žive drugačiju povijest od mene. U tom smislu tragamo svi zajedno. Šta je to što nas okuplja? Gdje su savezništva? Kako prodrijeti do tih ljudi koje doživljavamo crnim ovcima? Bio sam sad u Livnu. To je kao da ideš u pregovore dva naroda - ja Bošnjak, on Hrvat. Tu je potrebna jedna promišljenost kako pridobiti ljudе. Ali na način da nas oni ne shvataju kao neku ljevičarsko-liberalnu-anti-ne-znam-šta-teoriju-zavjere-ekipu, nego smo mi tu sa njima. I često se razumijemo. Radeći sa veteranim sa svih strana, srećem se sa nacionalistima koji imaju srce kao planinu, ali su ljudi u nekoj matrici. Kako tu energiju kanalizati da dođe na proteste? Da razumije u čemu je tu stvar, zašto kritiziramo ustaški pokret. Ja tragam skupa s vama. To čitanje prošlosti mi se čini jako važno, pa tako vidim i ovaj skup. Kako joj prići, a da ona bude jedan od transformativnih elemenata? Možda joj možemo naći neko novo značenje koje će nas okupljati. I ekonomija i socijalna pravda. Niz je tu stvari za kojima tragamo. Sebe vidim kao mirovnog aktivistu koji hoće multidisciplinarno da razumije društvo, ali i sebe. Ono u čemu sam najvještiji je da mogu među ljudima lako uspostaviti veze i stvarati neka savezništva. I ja sam tvoj resurs u tom smislu. Svako od nas. Te platforme savezništva sa vrijednosnim ishodištem, čine se ključnim u razumijevanju. Onda ćemo mi doći do toga gdje Milivoj i ja možemo surađivati. Važno mi je da ljudi iz historičarskog diskursa čuju da ja prepoznajem jedno ogromno nasilje koje od historije dolazi. Kad je Husnija držao predavanje, to me podsjetilo koliko je to tromo. Dovoljno je jedan značajan pojedinac da se niz stvari na nekom fakultetu promijeni, prosto da se energija neka pokrene. Na našim protestima, koliko je bilo studenata? Minorno. To je katastrofa.

EDIN: Usuđujem se reći da živim u oba ova svijeta o kojima je Hrvoje govorio - paralelno i istovremeno. I tu sam među aktivistima, ali sam u dva navrata bio neko ko je trebao artikulisati glas žrtava, pred 400 ljudi u Haagu i ovdje u Sarajevu. Iako se ne izjašnjavam i ne osjećam kao žrtva, ovu ulogu ne odbijam. Istovremeno imam i taj identitet i identitet ratnog veterana. U tom sam tamo svijetu i značajno je da tamo djelujem u tim ulogama. Možda smo ovih dana propustili da se malo bavimo fenomenom tog paralelog svijeta, šta se tamo u stvari događa. Nismo govorili o kultu žrtve, odnosno pobjednika, koji se nadopunjuje i paralelno egzistira s ovim. Kult moralne čistote u pobjedi koji je apsolutno razvijan u svim našim državama, skoro svagdje. Pogotovo kad se spustimo u lokalne zajednice. I to je nešto što je nedovršen proces, možemo uticati na to da to malo preusmjerimo. Na primjeru Prijedora, u javnom prostoru tamo ima nekih pomaka, iako je Prijedor u startu bio jedna veoma tvrda sredina, opterećena možda više nego druge. U nekim dvije godine više od 20 ljudi je u javnom prostoru (uključujući Puhala), govorilo o Prijedoru. Bili su tu sociolozi, psiholozi, historičari, pravnici. I ne samo iz

Banjaluke, Sarajeva, Beograda, Zagreba. To u nekim momentima nije okupljalo velik broj ljudi, a nekad i jeste. Ali ono što je bitno - uvijek su dolazili ljudi različitih identiteta. CNA nije adresa na koju bi mogli etiketirati, upravo zbog tog njihovog velikog doprinosa i rada s veteranima. Oni su organizacija koja više djeluje u tom paralelnom svijetu. Možda da se više pozabavimo time, kako kad odemo odavde da se više približimo tom paralelnom svijetu i pokušamo da ga usmjerimo u nekom pozitivnijem pravcu. Da djelujemo na njega. Da ne bude na kraju da smo se samo tu skupili, mi koji manje-više isto djelujemo i razmišljamo.

DAVORKA: Važno je da se podsjetimo i na okvir u kojem svi skupa djelujemo. To je okvir liberalne demokracije, nekakve sektorijalizacije, točnog određivanja područja, "vi se bavite ovim - vi onim", svak se bavi nečim, posvemašnja projektizacija, EU svojim petogodišnjim planovima definira projekte za koje će davati novac... Ono gdje ja vidim točku susreta je to izlaženje iz našeg partikulariteta u stvaranje nečeg novog. U današnjim uvjetima je to iznimno teško, baš zbog toga što je sve definirano, omeđeno, ali ima i ovoga što je Ado govorio. U Hrvatskoj i u Bosni je aktualno, bit će i u Srbiji ako već nije - pristup fakultetima danas uglavnom imaju ljudi koji imaju love, broj stipendija je ograničen, školovanje se plaća, nije više besplatno. (...) Radi se o tome da se nama svima oduzimaju javni prostori, i bukvalno javni prostori, naši trgovi, privatiziraju nam se parkovi, građevinska zemljišta, uzima nam se školstvo, zdravstvo, sve više nam se sužava polje djelovanja. Moje pitanje više ide u pravcu ovoga kako ćemo to polje proširiti, gdje su ti ulazi gdje mi možemo prepoznati jedni druge i pomoći jedni drugima. To je iz potrebe stvaranja, pronalaženje neke vrijednosne osnove koja nam je zajednička. Da vidimo kako možemo, ovo što je Svjetlana govorila, kad se desi taj trenutak, biti spremni za njega. Ovaj zadnji nismo predviđali ni u svojim najluđim snovima, ali sad znamo da ta mogućnost postoji. Također, dobili smo neko znanje iz ovih protesta. Nešto smo naučili iz procesa društvenih protesta i iz JMBG protesta, kao i iz blokade Filozofskog fakulteta. Tu mi se priča širi i na međuregionalno, prekogranično. Na primjer, u Hrvatskoj su pitanja žrtava rata relativno dobro definirana. U Bosni imamo situaciju da ne postoji definicija. Nekakva je mogućnost da se ta znanja ili prakse prenose. Mi hoćemo ovo znanje. Potrebna su nam za transformaciju društva. I načini na koji se to može prenijeti - internet, publikacije... Kako će ti ljudi preuzimati društvenu odgovornost, ako nigdje ne vide da netko drugi preuzima tu odgovornost? Ako nema načina da to nauče, ako nema pristupa tom znanju, onda mi ne možemo od njih to ni očekivati. I tu vidim našu ulogu. U širenju tog znanja na koje god načine znamo i umijemo i uz međusobnu suradnju. Niti možemo pokriti sva polja, niti znamo gdje se sve šta dešava, ali ta nekakva temeljna solidarnost bi se trebala graditi odozdola. Ja doista vjerujem da je većina ljudi zapravo normalna, samo nikad nisu dobili šansu.

NATAŠA: Za mene je jedno od najkvalitetnijih činjenica ovog našeg vikend druženja, upravo to što smo imali priliku da čujemo i budemo zajedno sa istoričarima, što nije najtipičniji setting za NGO seminar. Mislim da ovo predstavlja jednu vrstu servisa i resursa. I da je bolje da ljudi koji raspolažu tim znanjem govore o tim stvarima za koje mi intuitivno osjećamo da su važne, a

M ožda smo ovih dana propustili da se malo bavimo fenomenom tog paralelog svijeta, šta se tamo u stvari događa. Nismo govorili o kultu žrtve, odnosno pobjednika, koji se nadopunjuje i paralelno egzistira s ovim. Kult moralne čistote u pobjedi koji je apsolutno razvijan u svim našim državama, skoro svagdje. Pogotovo kad se spustimo u lokalne zajednice.

za njih nemamo argumente. I mislim da je jasna i logična veza i priroda tog savezništva. Ovo o čemu je govorio Srđan, istoričari kao pojedinci imaju više pristupa medijima i građanima, nego što imamo mi.

NEDŽAD N: Htio sam se isto referirati na ovo. Recimo nekoliko dana nakon svih ovih dešavanja u Sarajevu, mi smo htjeli da nešto radimo s našim Odsjekom za srednji vijek. I oni nisu bili zainteresirani, "to je previše komplikirano", "nema vremena"... I onda je došlo do paljenja arhiva, i oni šalju saopćenje povodom toga i zovu nas s pitanjem možemo li objaviti. Naravno, urednik kaže da ne možemo, zato što nisu htjeli da izađu nama u susret prije 5 dana. Trebalo bi graditi mrežu ljudi. Mi smo svi isti ovdje, većina nas se zna neko vrijeme i to je to. A vani ima slobodan javni prostor koji bi trebalo osvojiti, dovesti novinare iz drugih redakcija, raditi s njima. S kojim postoji uspostavljena suradnja. I onda kad se hoće izaći u javnost s nekim stavom, onda da imate dovoljan broj ljudi, mrežu koja će podržati to. To se može raditi. Na primjer, Hrvoje može preporučiti svojim studentima da idu na treninge CNA. CNA opet može raditi da tim profesorima s kojima već ima saradnju, omogući da na neki način zadobiju veći javni prostor.

VESNA: Ono kako *Documenta* radi je da smo mi istraživačko-zagovarački mehanizam. Naše područje rada je društveni proces suočavanje s prošlošću koji potičemo u Hrvatskoj i koliko možemo, regionalno. I sad već idemo na Evropu. Tu ima nekoliko bitnih segmenata. Naša uloga je dinamizirati taj proces i potaknuti institucije da rade posao. U istraživanja se upuštamo samo onda kada je posve evidentno da nitko drugi to neće napraviti. Riječ je o istraživanju ljudskih gubitaka, jer nijedna znanstvena i vladina institucija nije htjela istražiti sudbinu civila, posebno ne srpskih civila u devedesetim u Hrvatskoj. Ali što god možemo napraviti u suradnji s institucijama, muzejima, fakultetima, pravosuđem, mi ćemo to napraviti, jer je ključno da te institucije funkcionišu. I tu je princip kritička podrška. Pratimo suđenja za ratne zločine kako bi dali povratnu informaciju javnosti šta se zbiva, koliko je procesuirano i kako to pravosuđe radi, gdje mogu biti učinkovitiji, kako unaprijediti podršku žrtvama i svjedocima, ubrzati cijeli taj proces. Važna nam je podrška muzejima koji već rade posao. To je posao koji samo oni mogu. Na nama je dinamizirati stvari. I da bi uopće mogli povećati broj istraživanja, otpočetka surađujemo sa znanstvenicima koji su zainteresirani. Konkretno, kolege Kardov, Žunec sa Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta, profesor Lalić sa Političkih znanosti, profesor Roksandić, Tvrtko Jakovina, Hrvoje Klasić sa Odsjeka za povijest. To je neko vrijeme bila suradnja s konkretnim znanstvenicima, sad smo već na pragu institucionalne suradnje. Ona je neophodna, jer će uvijek Filozofski fakultet biti puno tromjiji nego što je to neka organizacija za ljudska prava. Ali, samo ako je Filozofski fakultet spreman. I tu probijamo prema stranim sveučilištima. Snimili smo kolekciju sa više od 450 osobnih sjećanja, jer je nositelj tog projekta bio *Erasmus*, sveučilište iz Rotterdama. Spomenula sam jučer istraživanja i nalaze u konstruiranja narativa o ratovima. Pa, to ne možemo mi. Mi tu možemo biti partner, ali je tu važna uloga filozofskih fakulteta u regiji, fakulteta političkih znanosti u regiji i stranih sveučilišta. Ta partnerstva ne mogu biti ostavljena nasumičnim situacijama, ona se planiraju. Ilustriram: za snimanje osobnih sjećanja mi smo tražili partnera u Nizozemskoj dvije godine. Kad smo ga našli, mi smo se dogovarali s njima godinu i pol dana kako bi to moglo biti, da bi u četvrtoj godini mogli snimat. To se sve planira. Mi sada idemo u proces zagovaranja prava na istinu, promociju pravičnog postupka, naknade štete i garancija neponavljanja zločina, na međunarodnoj razini. Ulazimo u jednu koaliciju, iniciramo tu koaliciju koja će prvo biti neformalna. Možda će biti neformalna tri godine, možda ćemo nakon toga imati neka nova

umrežavanja, ona će se morati formalizirati. I smisao svega toga je da se podrže institucije u kojima vrlo kvalitetno rade pojedinci. To je jako važno, formalizirati te suradnje, da vidimo šta vama treba, nama treba, raditi zajedničke analize, šta je sad potreba u društvu, u regiji.

Druga stvar je u vezi medija. Mi imamo sreću da u *Documenti* radi medijski koordinator Eugen Jakovčić. On je prešao s medija u *Documentu*. On ima stalne kontakte sa svim medijima. On nije više samo medijski koordinator. Za sve ključne kampanje se pokazalo da nitko to ne može odraditi bez njega. Ili ne može to napraviti tako dobro, jer naprosto nema tu mrežu. Nama je uvijek cilj doći u *Dnevnik*, jer poruku koju imamo treba završiti u *Dnevniku*. Ono na šta ne možemo utjecati je hoće li HTV zvat Hrvoja ili nekog drugog. Teško nam je utjecati na to tko će biti drugi sugovornici. Ali ono što je važno da barem neka organizacija u Bosni i Srbiji, donese odluku da gradi taj kapacitet.

HRVOJE: Nastavljam se na ovo. Eugen me zove, kaže: "Gledaj, imamo *prime time* termin. Govorimo o snimanju osobnih sjećanja. Nećemo mi ići, nego zovemo tebe i Olivera Frljića. 'Ajde vi zastupajte nas'". Ja kao povjesničar, govorim o povijesti. Oni su meni otvorili prostor. To je ovo što je Srđan potencirao. Probijanje, zagovaranje, lobiranje. Dakle, imaš novinara za to, imaš nekog drugog za nešto drugo, imaš svoje ljude koje ćeš nazvati. Ono što vidim i u šta se uvjeravam zadnjih 10 godina dolaženja u BiH, to je Bosna opustošena u svakom pogledu, pa i intelektualnom, aktivističkom. BiH jako zaostaje za puno stvari. Evo primjera iz moje struke. Koga imate od stručnjaka u BiH? Deset godina idem na konferencije o povijesti ovih prostora u regiji i svijetu. Jedino koga znam je Husnija, kojega ljudi zovu na sve strane. To je poražavajuće i ja vas razumijem. Tu imate taj problem. Mi u Hrvatskoj imamo svakavih gluposti i puno toga ne štima, ali mi se nakon svega što sam čuo ovdje, čini da vama još toliko toga treba od onoga što u Hrvatskoj već postoji. Ima nekoliko povjesničara, politologa, nekoliko sociologa koji neće ovako reagirati kako smo čuli. Odmah će se pojavitи Puhovski, Žunec, Jakovina, ja. Oni imaju kontakte s nama; mi imamo s njima. Ja recimo, zovem ljudе iz *Documente* koji dođu održati neko predavanje.

Zajedno smo radili na ovim osobnim sjećanjima, imamo vrlo razvijenu suradnju. Ne idealiziram hrvatsko društvo, niti nevladine organizacije, ali neke stvari su daleko otišle naprijed. Apsolutno možete računati na moju pomoć i pomoći mojih kolega kad god vam treba. Kao što u Hrvatskoj sve nevladine organizacije mogu računati na nekolicinu nas. Ima i ona druga strana svoje ljude. Nakon svega ovoga nisam više siguran koliko možemo osvajati tuđi prostor, a koliko je poanta da osnažimo svoj postojeći prostor. Nakon jednog od zadnjih intervjuja kada sam govorio o socijalizmu, odmah su naravno, krenule prijetnje. Ali ono što mene drži je da su mi se počeli javljati ljudi. Počeli su mi se javljat direktori nekadašnjih poduzeća, oni koji su izgradili tvornice u kojima je radilo dvadeset tisuća ljudi. Jedna gospođa mi je poslala pismo rukom napisano, da mi se zahvaljuje što sam to rekao. Više nisam siguran možemo li mi ovom dijelu kome je normalno da pjeva o Maxu Luburiću kao hrvatskom heroju, išta dokazati. Tu nema racionalnog. Ja bih volio da mogu nešto promijeniti. Njima nema toga što će ja uspijeti reći. Ali već sama činjenica da ohrabrujemo ovu neglasnu, vrlo tihu većinu koja je počela sumnjati u sebe "jesmo

Stoji činjenica da pored nekakve afirmirane medijske taktike i strategije za vidljivost u javnom prostoru, mi moramo tražiti alternative. Možda postoji negdje drugdje na svijetu, slučajevi koje moramo gledati. Možda trebamo početi gledati malo šire, ne samo regionalno.

li mi zbilja pedeset godina živjeli u mraku i tami?”. Kad jedan glas kaže na temelju argumenata “niste živjeli”. Bitno je i to da one glasove koji postoje osnažimo, da reagiramo, da smo u javnosti...

SVJETLANA: Slažem se sa ovim održavanjem energije na životu. Vrlo je bitno da kritika nevladinog sektora mora ići uz to da taj sektor u Bosni, odnosno bar neki iz njega, održavaju na životu pozitivnu energiju. Što se opustošenosti Bosne tiče, nama sada već Hrvatska ne može komunicirati iskustva. Tu se odavno otvorio jaz. Nisam sigurna koliko su na nas primjenjiva određena regionalna iskustva. Uslovi u kojima Bosna funkcioniše, medijski prostor... Kad idete na medije, ne možete da utičete koga će zvati i promijeniti taj spisak. Novinari su stranački ljudi. Bojam se da moramo pričat o nekim drugim stvarima. Vraćam se na ono što je Vuk Bačanović rekao prvi dan - preuzeti vlast. Teško da ćemo kroz zagovaranje i kontakte osvajati prostor. Teško da će se to desiti. Teško je da ćemo i vlast preuzeti. Ali, stoji činjenica da pored nekakve afirmirane medijske taktike i strategije za vidljivost u javnom prostoru, mi moramo tražiti alternative. Možda postoji negdje drugdje na svijetu, slučajevi koje moramo gledati. Možda trebamo početi gledati malo šire, ne samo regionalno. Moram priznati da sam neke stvari učila od kolega iz afričkih zemalja. Što se tiče obraćanja ovima koji nisu kao mi, ljudi koji su bili na protestima znaju šta nam se dešavalo u pokušaju da prodremo do *Al Jazeera*, televizije koja nas je blokirala od prvog dana.

ŽARKA: Iskoristiti maksimalno društvene mreže, mada se upravo zbog toga ljudima govori da su nevidljivi. Iskorišćavamo u onoj mjeri u kojoj je u datim kapacitetima moguće.

EMIR: Uz sve što je Svjetlana rekla, već godinama ljudi upozoravaju da će biti socijalnih nemira. Kad pričamo o protestima oslovljavamo se kao „vi“, što „vi“ nešto... A upravo govorimo o toj nekoj solidarnosti. Dakle, ovo nije „naš“ problem, recimo mene i Svjetlane, nego naš problem, sviju. Pod sistemom koji djelomično ima elemente fašizma, totalitarizma, svega, nema političke neutralnosti. Znamo da je BiH tu u golemim problemima i ne vidim da tu može postojati neutralnost kao takva. U kapitalističkom sistemu, nevladina organizacija je kompanija, biznis, a ljudska prava su produkt. Tu dolazi do konkurenциje između kompanija, oko projekta, financija. I isto je tako problematično što se zbog restrikcija donatora ne izlazi, ne podržava, pa „mi ostajemo neutralni“. Kroz „Jer me se tiče“, aktivističku mrežu koja je povezala razne nevladine organizacije i dala im prostor da oni budu tu, ali da se ne moraju pojavljivati i time rizikovati kritiku od donatora, surađuje se na raznim stvarima. Postoјao je jedan momentum, a nakon toga nema podrške. Ljudi su se prestali javljati, jer su počeli shvatati aktivističku mrežu kao konkureniju njihovim projektima i domenima. Komuniciramo sa veoma malim brojem ljudi iz nevladinog sektora i akademije. U isto vrijeme imaš i organizacije i „akademce“ koji su kontra. Pričaju *mainstream* priču i s njima se borimo oko te male populacije. A onda imaš političare koji prevode tu priču masama do kojih mi ne dolazimo, jer primjenjuju jednostavan jezik, lov i na zvaničnim su pozicijama. Mi nekako ne možemo doći do tih masa, a bilo je pokušaja kroz razne aktivističke akcije. Nemam ovdje nekog odgovora. Samo govorim da su problemi u BiH u institucijama, u Ustavu koji ne može da funkcioniše. Imate korumpiranu samoproglašenu političku elitu, odnosno tajkune koji to sve kontrolišu, i susjedne zemlje koje potpiruju te nacionalističke elemente. Mi treba da budemo pozitivni, ali imamo mnogo, mnogo posla.

RANDY: Ljudi izdvajaju nevladin sektor, a mene interesuje cijelo društvo u širem smislu. Ako je to generalizacija nevladinog sektora, ja bih to na temelju istraživanja koje radim, malo

podijelio. Ostavio bih „prodavače magle“ po strani, mene konkretno interesuju organizacije koje se bore za javni prostor. Slažem se da nedostaje solidarnosti, ali među tim organizacijama nedostaje dosta znanja što druge organizacije rade. Postoji velika atomizacija, svaka organizacija radi svoje neke projekte. Gdje je prostor za suradnju, nisam siguran. Postoji veliko nepovjerenje, „to što ja radim je ispravno, ja sam pravedan“, a „oni tamo, to mi je sumnjivo“. Realno, ima tih prodavaca magle. Jedino što vidim kao mogućnost je rad na solidarnosti koji počinje s tim da vidimo šta ljudi već rade. Razumijem ja pitanje „kako ja vama mogu pomoći?“, ali kako tebi drugi mogu pomoći?

ADNAN: Htio sam podcrtati da postoji prostor koji se može osvojiti. Može se prići ljudima. Ponavljam, problem je da te ljudi čuju, prodrijeti do njihovog srca. Ovo gdje nacionaliste, političare doživljavamo kao neprijatelje, tu nastaje problem. To je jedna dodatna polarizacija. Pitanje je kako na drugaćiji način prići tome. Imam dobro iskustvo i sa nekim ljudima iz politike na lokalnoj razini. Ni u tim partijama ne sjede nikakvi monstrumi, mogu prepoznati nešto. I oni su nekakvi očevi, majke. Zašto to govorim? Ne volim to upadanje u blokovske podjele. Uzmimo Hrovoja za primjer. Jedno je što je on povjesničar, a jučer je rekao da je i veteran rata. To su dva neka njegova identiteta koja u javnom prostoru funkcioniраju drugačije. Kad se pojaviš u javnom prostoru kao bivši ratnik, tebi se u tom tribalnom dijelu naših društava otvara jedan specifičan kredibilitet, funkcioniраju drugi narativi. Mi smo tako uspjeli doprijeti do radikalnih skupina. Mi smo jedna do rijetkih organizacija koja surađuje s radikalnim nacionalistima. To možda nije pohvalno za mnoge. Ja iskreno ne znam šta drugo da radimo u Bosni. Ja neću sutra da idem ratovati protiv Herceg-Bosne i Republike Srpske. Tu je negdje to što gađamo s ovom pričom o izgradnji mira. Meni je povjerenje važno, zato što to ime veze s nama kao ljudskim bićima. Ne toliko sa društvenim ulogama koje nosimo.

NEDŽAD H: Došao sam otprilike do toga da se taj resurs ljudi koji sebe smatraju dijelom nevladinog sektora ili dolaze iz struktura iz koje sebe nazivaju NVO, sam iscrpio u svom traženju načina kako dalje. Trebali bi mi nekakvi drugačiji forumi. Ono što mi treba na tim forumima, a čega nema na skupovima nevladinog sektora je spremnost na kritiku i samokritiku onoga što se radi, spremnost da se podijele iskustva i dobra i loša, i smjernice gdje dalje da se ide. Zahvalan sam vam što ste došli ovdje, jer put kojim volim da idem je put saradnje. I ne samo između ljudi koji za sebe možda smatraju da su na istim vrijednosnim osnovama, već i saradnje sa ljudima sa kojima mi je možda muka da razgovaram. A hoću. I mislim i da moram.

Referenca:

Nedimović, Svjetlana, *An unsettled past as a political resource*; u: Wagner, Peter and Arnason, Johann, African, American and European trajectories of modernity: past oppression, future justice?, Annual of European and Global Studies Vol. 2, Edinburgh University Press, 2014.

Zajednički osvrt na seminar

VESNA: Razgovor mi je bio vrlo inspirativan. Puno stvari se kuha i sigurna sam da ćemo surađivati na neki novi način, uz sve one na koje smo već surađivali. A ta je suradnja neophodna, jer je izazov društvenog suočavanja s prošlošću tako golem i taj teret je jako velik. I važno je da nađemo što bolje oblike suradnje koji su učinkoviti, a rezultati što vidljiviji u javnosti i kroz izložbe u institucijama, knjige koje još nisu napisane... Projekti koji su istraživački potrebni, koje naša društva sad trebaju, puno je vjerojatnije da će iznjedriti neka organizacija civilnog društva s fakultetom, nego samo fakultet. Pa, taj neko tko progovara će biti percipiran od organizacija civilnog društva kao čovjek koji ima kičmu i kojega treba malo i zaštititi. Tu su neki putevi. Mi bismo bili jako zainteresirani da tako regionalno surađujemo.

AMRA: Imam podijeljena osjećanja nakon ovakvih susreta između jednog prijatnog ugođaja, razmjenjivanja razmišljanja, i pitanja koliko je taj krug mali i naš svijet zatvoren. I koliko mi imamo tih mogućnosti za iskorak. Drugi problem je djelomično i Svjetlana pomenula. Imamo ovdje suštinska, elementarna pitanja s kojima se suočavamo, a koja nam ograničavaju mogućnosti za iskorake ili djelovanje. Postoji li i šta je danas uopšte akademска zajednica u BiH? Postoji li kritična masa od koje će se nešto desiti? Jeste istina da je BiH poharana u svim segmentima. Posljedice koje svakodnevno osjećamo su ta intelektualna, ne bih više rekla ni inferiornost, nego apsolutno nemanje kapaciteta, elementarne osnove za bilo koju vrstu djelovanja. Pa, između ostalog, i sa nevladinim sektorom. Ali možda neki pojedinci ipak mogu u domenu svoga djelovanja, širiti oko sebe "dobre koncentrične krugove".

VLADIMIR: Moglo bi još nekih konkretnih stvari koje bi odjeknule, kojim bi se pokazalo kako se praktično rade stvari. Poput ovog rada sa veteranim. Taj rad s veteranim je nešto što prevazilazi nekakve tradicionalno uspostavljene granice. S druge strane, bile su mi jako važne te informacije vezane za proteste u BiH. I ta perspektiva, o težini odgovornosti koje ljudi u BiH imaju kada žele da kažu nešto. Jer pored tih socio-ekonomskih prilika koje su užasne, postoji stvarna pretnja da se nekakvim nepromišljenim stvarima dodatno generiše taj nekakav nacionalni, etnički jaz.

NEDŽAD N: Ovo mi je bilo značajno zbog upoznavanja, prije svega, novih ljudi i širenja te neke mreže. A ono što bi moglo da slijedi jeste da se malo bolje targetiraju ljudi koji će se pozivati. I da se ide u neke nužne kompromise, kao što se radi s veteranim. Super je bilo nas dvadesetoro ovdje, devedeset posto slično razmišljamo. A da se dovedu neki ljudi, recimo, koji

neće nužno imati isti stav i isti vrijednosni sistem kao što mi imamo i da se radi s njima? Zašto se ne bi napravila sljedeća radionica s dvadeset novinara iz različitih redakcija, sa studentima...?

RANDY: Uvijek je fascinantno čuti razne priče i upoznati nove ljudi. Pogotovo ove s kojima ste vi kao CNA već surađivali. Mislim da smo izuzetna grupa. Šta bi se moglo raditi? Kako dalje s ovim i kako pojačati utjecaj na javne narative? Za mene, možda čuti više konkretnih primjera što i druge organizacije rade. Mislim da ima inicijativa ljudi koja radi na udžbenicima. Može ih se kritikovati kako to rade, ali čuti i gdje su zapeli. Da više saznamo o tome.

ŽARKA: Malo sam se osećala pogubljeno nakon prvog dana zato što nisam bila sigurna koja je moja pozicija, s obzirom da dolazim iz medija. A vama je ovde bila primarna ta komunikacija između civilnog sektora i ljudi iz nauke. Kao i uvek kad dođem kod vas, zadovoljstvo mi je i da upoznam različite ljudе i čujem različita iskustva. Sjajno da sam čula ovu trojicu istoričara. Rekla sam već šta mogu preporučiti.

NEDŽAD H: Kad smo razmišljali o ovoj ideji, mi smo to postavljali onako vrlo sebično: 'ajde da napravimo nešto gdje bismo mogli zajednički da se inspirišemo, da protresememo gdje smo sa svojim nekim razmišljanjima došli, da vidimo gdje smo mi to zaista, jesmo li na nekom putu kojim želimo da nastavimo... I s tim u vezi je bio i taj koncept da pozovemo istoričare, da imamo uvodničare i ljudi iz medija. Nismo sve uspjeli da uklopimo u koncept. Nedostajalo mi je malo da protresememo koji su to nedostaci, zamjerke koje vidimo u pristupima radu na prošlosti. Kada je u pitanju istorija kao nauka, mirovnački diskrus u kojem sebe vidim, ljudskopravaški u kojem vidim neke od vas... To mi je malo nedostajalo. Da budem iskren, bio sam sklon da

pristup istoričara kritikujem i odbacujem, a sad osjećam potreba da nekako više to upoznam, da pročitam par knjiga za koje sam ovdje čuo preporuku. Ne vidim još uvijek jasno šta bi moglo da bude nastavak ovoga. Možda da probamo da uključimo neke druge kontekste, da malo

izađemo iz konteksta bivše Jugoslavije. Pominjane su ovdje i Njemačka i Sjeverna Irska. Ima jako puno prepreka, od jezika, para, vremena, svačeg... Ali čini mi se da bi to možda mogao biti neki put. Ideja ili promišljanja do kojih su došli ljudi u nekim drugim kontekstima.

NATAŠA: Već sam govorila o tome šta mi se čini vrednim u ovom trodnevnom okupljanju. To otvaranje, bilo da je u pitanju istorija ili filozofija. Čini mi se da je to jedan dragocen novi zametak u tome što mi radimo. Takođe mi je bilo drago da sam u ovoj grupi ljudi, zato što ja dolazim sa te ljudskopravške pozicije. Tako da sam sad ovde dobila jedan značajan broj novih ljudi, što mi se već dugo ne dešava. Uglavnom to budu ljudi koji se ponavlaju, znaju i dugo godina sarađuju, tako da mi se čini da to mešanje "podsekcija" unutar civilnog društva, može biti zanimljivo i dragoceno. Što se tiče budućih planova, čini mi se da je to neka stvar o kojoj pre svega, vi morate razmislti. Šta želite da dobijete od nas, šta želite da zajedno radimo u budućnosti. Možda nekako po sekcijama, nauka i civilno društvo, umetnost i civilno društvo, mediji i civilno društvo...

DAVORKA: Mislim da je dosta posla napravljeno, zato što se stalno susrećemo sa ovim nekim stvarima i dumamo kako raditi stvari. Mi isto razmišljamo o što većoj vidljivosti toga što radimo, ali nikad to ne bi stavljala nauštrb nekog promišljenog, osviještenog pristupa ovim stvarima. Zato sam toliko kontra ovog PR-a, i takvih nekih stvari. Ovo mi je bilo značajno s pozicije: 'ajde da se vidimo gdje smo, i skontamo gdje se možemo širiti. A mislim da stalno moramo pronalaziti neke nove načine. (...) Samo su mi se još neke veće upitanosti javile poslije ova tri dana. Imam neku ideju šta bih ja voljela dalje. Voljela bih da mi za sebe, za ovu grupu ljudi, napravimo trening, onako kako mi radimo te stvari. Ta ideja je sama po sebi ograničena. Malo ljudi ovdje može izdvojiti toliko vremena i taj koncept bi trebao biti radikalno drugačiji. A vidim da ta potreba postoji, jer na koncu konca, svaka društvena promjena počinje od osobne. A vidim da smo neki već izmoreni tim našim pozicijama, vazda izvan društva, vazda kontra i da bi mi u tom smislu trebalo da vidimo da nismo sami, da ovo nije uzaludno. Daleko od toga, nikad nije bilo uzaludno. Samo što ide sporo, rezultati kad se vide, vide se nakon dugo vremena. Ali kad promatram Europu, svijet danas, onda meni Bosna izgleda spektakularno. Zato što se tamo time niko ne bavi, a mi ovdje već 20 godina rujemo po sebi. I iza toga stoje i neki rezultati i vrijednosti, i doista nevjerojatan potencijal. Tako da ja izabirem biti optimist nakon ova tri dana.

EDIN: Dobio sam ovdje, čini se, i "materijalnu bazu i duhovnu nadgradnju". Bio sam i prije sa CNA i često prisustvujem ovim radionicama i seminarima. Uvijek to ima neku težinu koja iscrpljuje, koja te demoralisti na svakom nivou. A s druge strane, na događajima koje organizuje CNA, uvijek se nekako napunim energijom. I sad sam to osjetio. Ne bih htio više da hvalim u smislu samoga skupa, i koliko mi je to bilo značajno. I koliko sam vam zahvalan, svima vama, a ne samo CNA. U pravcu daljih koraka, imam potrebu prije svega da ostvarimo neku komunikaciju zajedno, da se udružimo, da nešto zajedno radimo. Vjerovatno ćemo tako postići bolje rezultate. Možda se mogao napraviti neki dokumentarni materijal, nešto što u svojim zajednicama možemo pokazati nekom većem broju ljudi. Bilo bi zanimljivo da ove ljudi koje smo mogli ovdje slušati, što više ljudi čuje. Možda bi trebalo razmišljati o nekom portalu na ovom prostoru, gdje bi neki od nas koji za to imaju umijeća, davali neke analize i komentare. Čisto da nas drži na okupu. I da ima tekstova i drugih historičara. I možda da CNA vidi kako u nekim drugim sredinama može pomoći organizacijama koje su ovde uključene, pa da razmišljamo kako uključiti što više ljudi iz tih sredina. Da to proširimo na taj način. A naravno, da planiramo i da se kroz neko vrijeme vratimo na ovakav neki trening sa nekom još većom nadgradnjom.

IVO: Bilo mi je interesantno sa svim ovim ljudima koji su aktivni u društvu i koji se bave ustvari sličnim stvarima, samo na različitim nivoima. Možda sam tu malo drugačiji, jer se bavim razdobljem Drugog svjetskog rata. Ovdje su ljudi uglavnom fokusirani na devedesete i ovo što se sad događa u nekom aktualnom trenutku. Bez obzira, pitanje logora Jasenovac je bitno i za hrvatsko, srpsko i bosansko-hercegovačko društvo. To je jedna tema koja još uvijek opterećuje ljudе. Ona nije samo dio prošlosti, već je i dio sadašnjosti i koristi se u političkoj manipulaciji. I odатle povezanost sa ovim stvarima o kojima vi govorite. Dosta su spominjani termini "znanosti" i "znanja" i mislim da i tu moramo dobro paziti, jer se i znanje može koristiti na krivi način. Najbrutalniji primjer je primjer plinskih komora. One ne bi mogle postojati da nije bilo znanja da se naprave. To su ljudi koji imaju fakultetske diplome, doktora znanosti, a rade u potpuno krivom smjeru, ne grade mostove između različitih ljudi. Pitanje je kako napraviti iskorak prema ljudima koji možda razmišljaju drugačije.

SVJETLANA: Imala sam vrlo sebične razloge da dođem, jer nešto radim samo kad mi daju domaću zadaću. I onda od ove silne preokupacije sadašnjošću, nisam imala vremena da razmišljam o nečemu što sam intuitivno naslućivala u svemu ovome što se dešavalo. Onda kad mi daju zadaću, sjednem i razmislim. Bilo mi je bitno da sebi napravim vrijeme u kojem ću razmišljati što to dvoje zapravo znači. I koja je nekakva spona, onoga što sam radila do tog momenta, i ovoga što se počelo dešavati. Druga stvar je bilo ono što sam na početku rekla, da sam došla da vidim šta to pozitivci rade, jer mene toliko zaokupljaju negativci. Red je da malo napravim balans sebi u glavi. Više stvari mi je padalo na um u svemu ovome. Prvo da koliko god da je potreban ovaj upad u medijski prostor, to je kompleksno pitanje. Može se desiti da široke narodne mase imaju vrlo posredovanu recepciju onoga što se događa. Nisam profesionalac i ne mogu davati savjete. Znam samo iz ličnog iskustva da tu treba biti vrlo oprezan. Ali, ono gdje mislim da treba praviti upad je akademска zajednica. U BiH je ona opustošena i ima problema, ali tu treba tražiti načina da se otvori sa koje god strane, na mala vrata, kroz prozor, razbijanjem prozora... I ima smisla, Vesna je to spomenula, raditi s mladima. Nije to tako lako. Radila sam s mladim ljudima u akademskoj zajednici, nekakvim dodiplomcima, i postdiplomcima. Nije ih lako ni naći ni motivisati, ali mi se čini da ako sad ne počnemo odgajati jedan drugačiji soj akademskih radnika, da ćemo i u narednih 20 godina pričati priču da je Bosna ostala opustošena i poharana i da nema intelektualnih potencijala. A mislim da je tu i do nevladinog sektora. I tu vidim prostor za uslovno rečeno, nastavak, ono što bi se moglo raditi. Sa Ivom se i te kako slažem. Nauka oko sebe podigne zidove i kaže: "Mi se samo bavimo naukom". Onda kad ta bujica kreće preko tih zidova, onda kažu: "Nismo mislili da će imati takve implikacije, da će imati takvu primjenu". Svako ko radi bilo šta mora misliti šta se s tim dešava u nekom momentu kad izađe u javnost ili širi svijet. Nauka se više ne može tim zidovima braniti, niti jedna - ni prirodne ni tehničke, društvene pogotovo. Društvene nauke su uvijek bile jako veliki prostor, a na ovim prostorima i poligon. Ako se priča o nastavku, ja bih razmišljala o tome šta vi možete uzeti od akademске zajednice. Čak i ako oni ne daju. Prvo što možete uzeti su generacije koje dolaze, koje možda neće sad izaći u javnost i imati težinu. Ali će imati za pet ili deset godina. Još nešto mi je palo na um, da ne ostane nedovršeno. Stvarno mislim da je sad vrijeme, razmišljati o BiH kao o prostoru gdje postoje određene mogućnosti. I razmišljati o tim narednim koracima. Da ne dočekamo momenat u kojem treba donijeti određene odluke šta raditi, opet nespremni. Ne mogu utjecati baš previše na akademsku zajednicu da to ne dočeka nespremna, ali ovdje to mogu reći.

EMIR: Uvijek mi je milo upoznati nove ljudе. Veoma je važan posao sviju nas. I slažem se kad

se kaže „mi“, „naši problemi“. Davno sam vas zvao za savjete, i mislim da ćemo nastaviti sa tom nekom vrstom saradnje. I oko recimo, Prijedora, i za neke druge stvari: oko javnog prostora, medijskog prostora i utjecaja na javni diskurs. Kako iskoristiti medije i kroz aktivnosti, da se utiče na javni diskurs koji je dominantan? I dalje mislim da samo edukacija nije dovoljna. Po meni, pored edukativnih aktivnosti i obraćanja narodu, potrebna je borba. Osjećam dužnost da koristim svoje legitimno građansko pravo, i da se suprotstavljam aktualnim vlastima koje su glavni problem u savremenom bosansko-hercegovačkom društvu. Oni rade odozgo, a mi radimo odozdo-gore. Drugačije ne možemo doći do tog naroda koji kontroliše politička elita. Nekad zaboravljamo na razne vrste angažmana koji su legitimni način da se vrši pritisak. Recimo, ako su bosansko-hercegovački političari potpisali *Evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, onda je isto tako moja dužnost da kažem da se ona krše. Ovo što radimo u Prijedoru je dobra šansa da ujedinimo snage. Imamo neke male pobjede. Dugoročno ne vidimo neke rezultate. I dalje mislim da je u Prijedoru dobra jedna platforma, gdje mi možemo ujedinjenim snagama da dođemo do neke pobjede, do nekog konkretnog rezultata koji je rezultat zajedničkog aktivizma sa svih strana. I to nam je potrebno u BiH - da vidimo negdje rezultat kroz zajedničku borbu i aktivnost cijelog sektora.

ADNAN: Ostaje mi ta neka dilema oko akademске zajednice. Čini mi se da smo tu neka vrata odškrinuli. Mislim da je to i inače teško. Mada smo svojevremeno sarađivali s nekim drugim profesorima, prosto mi se čini, naročito kad je ovaj neki istoričarski diskurs u pitanju, da će to jako teško ići. Šta hoću da kažem? Neka ideja je bila da svi mi koji dolazimo iz nekog alternativnijeg fona, imamo svašta ponuditi u smislu znanja i iskustava. Ali nekako to ostaje u zatvorenim krugovima i ne dolazi do onoga što se zove nekakav akademski diksurs, pa i taj znanstveni mainstream. Prosto, tu se mimoilazimo već godinama. Iskreno ne vjerujem da nemamo kapaciteta, nego vidim da lutamo kao društvo, da ne znamo, da nismo našli prave odgovore. Naročito kad je mirovna dimenzija u pitanju, mislim da se tu radikalno gubimo. To se vidi na različite načine - od tih interetničkih odnosa do ovoga kad su ovi protesti bacili neka nova svjetla koja su za mene optimistična. Propuha treba napraviti, znanja postoje, samo da se nekako oslobođimo tih nekih uštogljenih uloga „ja sam profesor, pa sad treba samo da se bavim 19. vijekom“. Malo ta neka emancipatorska uloga i znanosti. Historije među njima, ali odnosi se i na sve druge. Sad sam dobio uvide koliko tu taktički drugačije treba pristupiti i o čemu razmišljati. Drugo je pitanje kako naći tu frekvenciju suradnje. Mislim da jedni drugima imamo svašta ponuditi. Grupa mi je inače bila strašno dobra i inspirativna. Razmijenili smo mnogo stvari i bilo je za mene i stvarno nekih novih uvida, pet, šest stranica komentara sam ispisao... I ovi konflikti koje smo imali na toj relaciji su mi važni. Ukazuje na te neke možda, od prije poznate stvari. Razmišljam na tragu neka vrste naših treninga. Mada je i ovo počelo da liči na to. Da nastavimo u ovoj ili sličnoj grupi. Vidim da smo dobro strateški raspoređeni - novinari, aktivisti, istoričari... svi smo tu. Nismo u marginalnim pozicijama. Kritika mirovnih koncepcata mi je zafalila. Iako je bilo, ali nije bilo strukturirano. Ali mislim da je imalo je to neku svoju težinu.

KATARINA: Bio mi je veliki dar da budem tu i da mogu biti malo s vama. Posebno se zahvaljujem što sam neplanirano ušla u vaš prostor, a osjećam opuštenost, prihvaćenost i povjerenje. To mi je puno značilo. Jako su mi te teme važne, interesantne, gladna sam ih. U Hrvatskoj je potrebno da baš mi iz civilnog društva i barem onaj dio znanstvene zajednice koji jest povezan sa nama, zapravo razmišljamo oko toga gdje smo, što bi trebali raditi drugačije da bi došli na trag onoga, da nas se bolje čuje, da mi druge čujemo, da ne doprinosimo podjelama u društvu i polarizaciji. Stanje u Hrvatskoj je takvo da zahtijeva analizu. Zahtijeva i analizu

toga što ja kao osoba, moja organizacija, institucija, sektor može učiniti drugačije da se neki pomaci naprave. Imam osjećaj da smo se sada nekako zakopali i da to ne ide u smjeru u kojem bi trebalo. Meni bi strašno značio baš jedan trening o nenasilnom djelovanju za aktiviste, za one koje su uz aktiviste, a hoće raditi na društvenoj promjeni. Čini mi se jako važno. Mi smo zaboravili, mi smo te treninge imali prije dvadeset godina, a sad smo postali nabrijani.

MIŠO: Prvo bih se htio zahvaliti. I kako bih bezobrazno priznao da sam se jako dobro zabavljaо, da su sva tri dana bila fantastična i na tome sam vam zahvalan. Najdraža stvar koja se desila je da su se koncepti koje nalazim problematičnim, u grupi slamali i ponovno spajali. Taj proces smo ovdje prošli i to je nešto što mene stimuliše mentalno. Meni je mozak stalno bio uključen. Imam tu ideju da jedina stvar koju mi iz Jugoslavije nismo mijenjali su te hijerarhije. Ne moraju se samo instituti baviti znanjem. Ne mora se to proizvoditi samo tako. Ja verujem u demokratičnost tog procesa. Kako ispunjavati nekakve niše i odgovarati na neka specifičnija pitanja? To je ono kako i nauka u stvari funkcioniše. Mislim da bi se i veterani onda puno bolje čuli u ovim krugovima koji odlučuju o stvarima zapravo. I dalje razmišljaj koliko je sve to korisno. I dalje mi je to bitan posao. Mi smo se odlučili svi na ovo. Na kraju dana, kad krenem kući, i dalje mi je u glavi ono iz „Audicije“: ko su bili partizani? dobri ljudi; ko su bili ustaše? dedo, babo, amidža. Najbitnije što nosim odavde je to što je Puhalo rekao neki dan - ideja nije umrla. Ideja koja je dovela do svega, nije umrla i bitno je raditi na tome. I ulivati novu snagu u to.

ANETA: Meni se čini da je ovo što radite s ratnim veteranima zapravo vaš izvozni proizvod za Hrvatsku. Mislim da ozbiljno o tome možete da razmišljate. Ne u smislu da je to sad nekakva autorska CNA stvar, već nešto što vi rado dijelite i rado ćete poučiti ljude. Mislim da se sa desnicom mora, takvom kakva je danas, a to nije samo Stožer¹. Ima različitih ljudi, branitelja kojima se Stožer nimalo ne dopada. Na tome se mora raditi. Hrvatska je tu u očajnom stanju, za razliku od Bosne koja iz ovoga što sam vidjela iz vašeg rada, ipak pokazuje nešto sasvim drugačije. Dosta sam si stvari zapisala. Odlične stvari su mi pale na pamet, koje ću pokušati da probam i da primijenim u radu. Predavanja su mi bila super. Svjetlana je danas bila jedno nadahnuće. Što se tiče nastavka, ne znam. Ja više volim ovakve stvari, ne previše moderacije, pustiti ljude da razgovaraju. I ne vidim ništa zločesto u tome da se ljudi koji se slažu, sretnu. I da si malo daju mašti na volju, ne treba nam opravdanje. Možda su mi falili umjetnici.

MARIJANA: Zaista sam ovo doživljavala kao neku vrstu prostora da se razmenimo i to jeste bilo i moje očekivanje. I zato mi je bilo važno da tu budu različiti ljudi. Ono što mi je uvek jako zanimljivo na ovakvim skupovima je da čak i kad si s nekim vrednosno blizak i kad radite na sličnim temama (iako na različite načine), to zapravo ne znači nužno da se do kraja razumete. I to je taj prostor gde je bitna ta razmena. To mi je strašno inspirativno, jer mene gura da razmišljaj o hiljadu stvari. Između ostalog, o tim podrazumevanjima koja često svesno ili nesvesno nosimo, o potrebi da se pita, čak i kad se koriste isti termini: "čekaj, kako ti to razumeš?", o nužnosti da se objasni kako ja to razumem... O tome koliko je bitno da se sretneš s drugima zbog fidbeka i različitih perspektiva. Nisam sigurna do kraja da mogu da bacim na sto nešto što bi bio *follow up* svega ovoga. Čini mi se da će se moja razmišljanja kretati dalje u tom nekom smeru osmišljavanja načina razmene i obogaćivanja njenog sadržaja.

MILIVOJ: Dobro je da smo se upoznali i uspostavili kontakte. Ono što morate da imate u

---

¹ "Stožer za obranu hrvatskog Vukovara"

vidu, ako već dolazim iz te beogradske, novosadske sredine, da komuniciram i jesam na neki način deo te *mainstream* istorijske škole. Vraćam se na ovo što je Davorka rekla o Hrvatskoj. Moj je utisak je da je hrvatsko društvo ipak pluralnije od srpskog, da je hrvatska istoriografija očito pluralnija od srpske, dok smo mi u Srbiji margina i alternativa s kojom oni moraju da računaju. A mi moramo da računamo na konstantan pritisak. I to je nešto sa čime mi moramo da konstantno živimo. Ma koliko se mi i tematski bavili i velikim temama, stalno smo gurnuti na marginu. Mi koji donosimo nekakve interpretacije koje nisu u skladu sa dominantnom i vladajućom ideologijom u Srbiji, moramo da radimo jedan težak rudarski posao, jer se svaka naša interpretacija, studija, rad, zbornik, magistarski, doktorat izlaže javnoj difamaciji. Sve ovo što su radile moje kolege i ja, vam je na raspolaganju. Koristite naša saznanja, interpretacije. Koliko god da smo bili malo skeptični ili hermetični, i Husnija, i Hrvoje i ja prvog dana, mi ipak moramo stalno da branimo integritet struke. Ali sve ono što smo mi uradili jeste na tragu te neke racionalizacije naših društava. U skladu je sa ciljevima koji su nas ovde okupili. Tako da se nadam da je ovo samo početak ove naše saradnje.